KLIÓ 2023/3

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

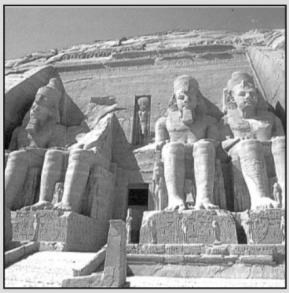
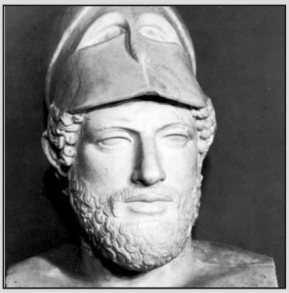

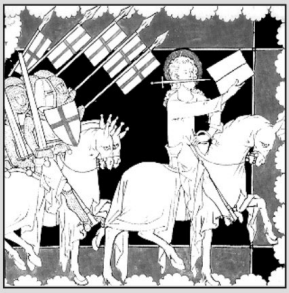

A tartalomból:

Történelem és identitás

Püspökség a végvidéken

A gázcsővezeték a külpolitikában

9 771216 296006 23003

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök;*
Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.
A borító Borsi Csaba munkája.
Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.
A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096
Kiadja a KLIÓ Alapítvány.
Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Debreceni Egyetem Bölcsészet-
tudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:
http://real-j.mtak.hu/2048/
A KLIÓ az interneten is olvasható: http://www.c3.hu/~klio
(1992/1-től a 2021/3. sz-ig)
e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu
erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév középső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)
ISSN 1588-0958 (online)

TARTALOM

Ókor
Amanda Jo Coles: Római coloniák a köztársaságkorban és a császárkorban (*Szekeres Csilla*) 3
Steven Vanderputten – Tjamke Snijders – Jay Diehl: A középkori Liège Európa keresztútján (*Nicholas Paul Tayler*) 8
Adrian Andrei Rusu: A vár és a kard (*Botha-Lőrincz Adrienn*) 15

Koraújkor – Modern kor
Antal Molnár: Püspökség a végvidéken (*Demeter Gábor*) 22
Gabriella Erdélyi – András P. Szabó: Újraházasodás Kelet-Közép-Európában (*Molnár Gyöngy Krisztina*) 33

Legújabb kor
Nicholas A. Lambert: Gallipoli és nemzetközi kereskedelem (*Fodor Mihályné*) 36
Susanne Schattenberg: Gázcsővezeték, a külpolitika eszköze (*Reszler Gábor*) 73
Jason W. Davidson: Szüksége van az USA-nak szövetségesekre? (*Peterecz Zoltán*) 79
Giovanni Mari: Propaganda a pokolban is (*Madarász Imre*) 87
Christian Kassung: A húsipar története (*Kárbin Ákos*) 89

Historiográfia
Stefan Berger: A történelem és az identitás kapcsolata (*Kádár Anna*) 96

ÓKOR

Római *coloniá*k a köztársaságkorban és a császárkorban

A rómaiak a korai köztársaságkortól kezdve egészen a Kr. u. II. századig alapítottak *coloniá*kat („telepesvárosokat"), kezdetben Itáliában, később a provinciákban. A kolonizáció a római történelem igen fontos fejezete, amelyet jelentőségénél fogva terjedelmes szakirodalom vizsgál. Ugyanakkor a források hiánya, töredezettsége és ellentmondásossága miatt számos aspektusa a Mommsen óta folyó kutatások ellenére mindmáig erősen vitatott. A szerző rövid terjedelmű összefoglalásában a témára vonatkozó irodalmi, epigráfiai, régészeti, numizmatikai források kritikai vizsgálatára alapozva olyan képet kíván rajzolni a *colonia*-alapítások gyakorlatának változásáról, amely elkerüli a szakirodalom két tipikus hibáját: az anakronizmust és az analogikus következtetést. *Amanda Jo Coles* többször hangsúlyozza: minden *colonia*-alapítás egyedi jellemzőkkel bír, ennélfogva egy ismert esetből még egy adott történelmi perióduson belül sem következtethetünk egy másik, a források hiánya miatt ismeretlen esetre.

A könyv a római kolonizáció történetét öt periódusra osztva a korai köztársaságkortól Kr. e. 338-ig, a Kr. e. 338-tól a Kr. e. 170-es évekig, a Kr. e. 170-es évektől a Kr. e. 60-as évekig, a Caesartól Augustusig és a Kr. u. 14-től a Severus-korig tartó időszakot egy-egy fejezetben vizsgálja, amelyek szerkezetüket tekintve azonos módon épülnek fel. Az adott periódusra vonatkozó alapvető problémák vázolását követően a szerző sorra veszi és megvizsgálja a forrásokat, majd a szakirodalom releváns nézeteinek lényegre törő áttekintése következik. Minden fejezetet a saját véleményét tükröző összefoglalással zár. Tartalmi szempontból túlnyomó részt a *colonia*-alapítások gyakorlatát vizsgálja az adott időszakban: mikor és hol alapítottak *coloniá*kat; ki szervezte az alapítást, és hogyan hajtot-

ta végre a feladatát; mi volt a *colonia*-alapítás célja; milyen hatása, következményei voltak; mit lehet tudni a helyi lakosság reakcióiról? Kisebb terjedelemben térnek ki a fejezetek arra a kérdésre, hogy az adott periódusban a *coloniá*k az ún. római imperializmus eszközeiként szolgáltak-e? A történeti áttekintést megelőző bevezetésben Coles definiálja a könyv tárgyához tartozó olyan alapvető terminusokat, mint: *colonia*, *colonia*-alapítás, kolonizáció, *coloniae Latinae*, *coloniae civium Romanorum*, *forum*, *conciliabulum*.

A korai köztársaság idején a kutatók szerint Róma a latin szövetséggel együtt alapított *coloniá*kat, ezek lettek volna az ún. régi latin *coloniá*k (*priscae coloniae Latinae*). Ugyanakkor a szerző a források vizsgálata alapján, amelyek a *colonia*-alapítások különféle típusairól adnak számot, kétségesnek tartja, hogy a *priscae coloniae Latinae* tekinthetők-e a *coloniá*k elkülönült csoportjának. A legfőbb problémát a késő köztársaságkori források (a legfontosabb Livius történeti műve) jelentik, amelyek történelmi hitelességét erősen kétségessé teszi a tárgyalt eseményektől való nagy időbeli távolságuk, az ebből fakadó tévedéseik és anakronisztikus megközelítésmódjuk. Mindenesetre az újabb kutatások fényében úgy tűnik, hogy a *priscae coloniae Latinae*-t a régebbi állásponttól eltérően nem minden esetben alapították a rómaiak a latin szövetséggel közösen, és nem szükségképpen voltak latin jogúak. A korai *colonia*-alapításokat a szerző összességében véve *ad hoc* jellegűnek látja, amelyeket a vezető rétegek saját céljaikat, érdekeiket követve vittek véghez, még ha általánosságban véve helytálló is az az állítás, hogy egy-egy nemzetség megerősítése, szövetségi kapcsolatainak kiépítése és egy újonnan megszerzett terület biztosítása motiválta őket. Az alapítás mechanizmusát illetően hasonlóképpen minden eset egyedinek látszik, ezért ebben a korai időszakban aligha lehet átfogó képet rajzolni róla – véli a szerző, aki ismételten óva int attól, hogy a források nyújtotta igen kevés információt általánosítsuk.

A rendelkezésre álló – egyszersmind a legfontosabb forráscsoportot jelentő – irodalmi szövegek (Cicero, Livius, Dionüsziosz Halikarnaszszeusz, Velleius Paterculus) a Kr. e. 338-tól a Kr. e. 170-es évekig tartó időszakra is csupán korlátozott érvénnyel használhatók, főképpen ami-

att, hogy saját koruk viszonyait visszavetítve a kolonizációt szabályozott, az állam által ellenőrzött folyamatként mutatják be. Az archeológia eredményeit is felhasználó kutatásai alapján a szerző úgy gondolja, hogy Róma a latin háborúban aratott győzelme (Kr. e. 338) után nem átveszi a *colonia*-alapításokat a latin szövetségtől, hanem átszervezi a szövetségi kapcsolatait. Következésképpen a Kr. e. 338 utáni *colonia*-alapítások a korábbi évszázadok *ad hoc* jellegét folytatják. Ez a nézőpont nem kényszeríti ránk a nagy kiterjedésű, belső területeken fekvő *coloniae Latinae* és a kis méretű, tengerparti *coloniae civium Romanorum*, valamint a kettő ötvözeteként létrejött harmadik típus merev sémáját, amelyet egyébiránt az új kutatási eredmények nem támasztanak alá. Ugyancsak a régészeti leletek cáfolják azt az elképzelést is, miszerint a *coloniá*k mint épített terek Róma városának mintegy a másolataiként jöttek volna létre. Az olyan Rómát idéző politikai vagy vallási jellegű struktúrák, mint a *comitium*, a *curia*, a *capitolium* – már ahol van – nem az alapítással egyidőben, mintegy eltervezetten, hanem fokozatosan épültek ki a helyi elitnek köszönhetően, amely persze a korabeli Rómáról vett példát. Hasonlóképpen vita tárgya az is, hogy mi lett volna a rómaiak célja a *coloniá*k alapításával. A régebbi szakirodalom álláspontja szerint – összhangban a Kr. e. I. századi szerzőkkel – a *coloniá*k elsősorban katonai előőrsökként szolgáltak, így főként a római uralom kiterjesztésének az eszközei voltak. Ez a kiindulópontja annak az elméletnek, amely szerint Róma egy nagyszabású stratégiát követve hódította volna meg Itáliát, és maguk a *colonia*-alapítások is ebbe a tervbe illeszkedtek volna. Az újabb kutatások kétségbe vonják ennek a teóriának a helyességét. Nem vitatva, hogy volt a rómaiaknak valamiféle előzetes elgondolása, terve a *coloniá*k alapításakor, az sem egységesnek, sem változatlannak nem tekinthető. Minden egyes *colonia*-alapítás mögött sokféle, a katonai mellett gazdasági és kulturális indítékok sejlenek fel, mint például földet biztosítani a *plebs*nek, csökkenteni a Róma városán belüli feszültségeket, megszervezni a római jelenlétet a meghódított területen, benépesíteni egy elnéptelenedett területet. Az viszont kétségtelen, hogy a kolonizációnak erőteljes integráló szerepe volt, és a *coloniá*k mind egymással, mind Rómával komplex kulturális dialógusban álltak.

Mivel a Kr. e. 170-es évektől már nem támaszkodhatunk Liviusra, a források még a korábbinál is töredezettebb képet nyújtanak a kolonizációról. A Gracchusok, Sulla, illetve Marius alapításai eltérő módon zajlottak, ám az bizonyos, hogy a népgyűlés által hozott törvényre (*lex coloniae*) mindenképpen szükség volt. Coles ezen törvényekkel összefüggésben vizsgálja, hogy kik voltak a *colonia*-alapítások kezdeményezői, kik voltak a haszonélvezői, hogyan nevezték el az új telepesvárosokat. Számba veszi azokat az elemeket, amelyek a korábbi metódus folytatásaként, illetve amelyek új, a jövőben tartósnak bizonyuló jelenségként regisztrálhatók. Ez utóbbiak közül a legfontosabb a veteránтelepítések, valamint az Itálián kívüli *colonia*-alapítások gyakorlatának a megjelenése. Ez utóbbiakat a korábbi *ad hoc* alapításoktól eltérően egyre inkább a római hatalom kiterjesztésének előre megfontolt szándékával, az új provinciák adminisztratív és gazdasági központjaiként hozták létre.

Caesar és Augustus a *coloniá*k alapításával a késő köztársaságkorból ismert célokat kívánták elérni – veteránjaik letelepítése, a Róma városi szegények földhöz juttatása, *clientelá*juk gyarapítása, politikai befolyásuk növelése, az újonnan meghódított területeken a római jelenlét biztosítása –, ugyanakkor új modelleket is teremtettek. A *dictator* vagy *a princeps* a feliratokon a *colonia* alapítójaként (*conditor coloniae* vagy *parens coloniae*) jelenik meg, neve a *colonia* nevének részévé válik. A korszakra vonatkozó legfontosabb forrás, a *lex Ursonensis* (*lex coloniae Iuliae Genetivae*) alapján feltűnő változás, hogy a *colonia* vezető tisztségeit (legalább is a hispaniai Ursóban) felszabadítottak is betölthették, minden bizonnyal azért, mert hiány volt megválasztható *colonus*okban. Augustus – aki mintegy háromszázezer veteránjának letelepítése céljából birodalomszerte alapított telepesvárosokat – Itália területi átszervezésével párhuzamosan számos itáliai város (*civitas*) vagy *colonia* hivatalos státuszát *municipium*má változtatta. Coles szerint ezek a változások a hagyományok bizonyos elemeinek fennmaradásával együtt a Caesartól Augustusig tartó periódus átmeneti jellegét mutatják.

A kolonizáció a császárkorban szorosan összefüggött a provinciák fejlődésével, amit egyértelműen jelez, hogy az Augustustól a Seve-

rus-korig alapított mintegy 136 *coloniá*ból csak 26 volt az itáliai félszigeten. Nerót kivéve minden császár vagy a provinciákban alapított *coloniá*kat, vagy provinciabeli közösségeknek adományozott *colonia* státuszt *honor*ként. A *colonia*-alapítások célja a korábbiakhoz hasonlóan a veteránok letelepítése, egy nyugtalan, lázongó területen a római jelenlét megerősítése és a helyi népesség még erőteljesebb római kontroll alá helyezése. Mindazonáltal a veteránok számára Itália egyre kevésbé volt vonzó, sokkal szívesebben telepedtek le abban a provinciában, amelyben katonai szolgálatukat töltötték. Jóllehet a Severus-korból is van tudomásunk *deductió*val létrehozott katonai *coloniá*ról, Hadrianus uralkodása lényegében a veterán*coloniá*k végét jelenti a telepítés magas költségei, a rendelkezésre álló föld és a potenciális telepesek hiánya miatt.

Művének utolsó lapjain Coles a *coloniá*k és – egy önmagában véve is igen összetett jelenség – a romanizáció összefüggésével foglalkozik. Az újabb szakirodalomban egyre inkább teret nyer az a szerző által is elfogadott nézet, miszerint Rómának nem állt szándékában a *colonus*ok révén a római kultúra terjesztése. A romanizáció nem célja, hanem eredménye volt a kolonizációnak. Lassú, két közösség dialógusát jelentő folyamatként kell inkább értelmeznünk, mintsem egy aktív és egy passzív fél egyenlőtlen viszonyaként, amely szükségképpen az előbbi dominanciáját, az utóbbi számára pedig identitásának elvesztését jelentette volna.

Coles alapos, mindenféle általánosítástól és sematizmustól mentes, már csak terjedelménél fogva is könnyen használható könyve hasznos áttekintést nyújt tárgyáról, így jó szívvel ajánlható minden római történelem iránt érdeklődő olvasónak.

Amanda Jo Coles: *Roman Colonies in Republic and Empire* (Római *coloniá*k a köztársaságkorban és a császárkorban). Brill, Leiden – Boston 2020. 119 o. ISBN 978-90-04-43833-0

Szekeres Csilla

A középkori Liège Európa keresztútján (Magyarország felé)

Jogosan felmerülhet a kérdés a kedves olvasóban, hogy miért érdemes egy olyan könyvet a kezébe venni, amely lotaringiai egyháztörténettel foglalkozik? Miért releváns ez a magyar történelem szempontjából?

Nem szabad figyelmen kívül hagyni az európai jelentőségű 1018-as évet, amikor Szent István – bolgár hadjárata után – megnyitotta a szárazföldi zarándokutat a Szentföldre. Prelátusok, nemesek sokasága indult Lotaringia és a Francia Királyság területéről, hogy maguk is láthassák a jeruzsálemi helyszíneket, Magyarországon keresztül utazva. Hazánk fontos tranzitország lett.

István már korábban is rendelkezhetett rendkívül értékes lotaringiai kapcsolatokkal. Prágai Szent Adalbert, az első liège-i hercegnek, Notkernek jó barátja, a lotaringiai származású magdeburgi Szent Adalbertnek tanítványa ógorzei reformer neveltetésben részesült. A verduni Szent Vanne-i Richárd, az újgorzei mozgalom emblematikus és karizmatikus vezetője, kihasználva az új szárazföldi útvonalat, 1026-ben, 1027-ben és 1035-ben utazott át Magyarországon és találkozott I. István királlyal. Az ógorzei reformok közvetetten befolyásolták a zsenge magyar egyházat, átszivárogva a birodalom egyházi hálózatain keresztül, az újgorzei reformok – Szent-Vanne-i Richárd személyén keresztül – közvetlenül hatottak. Mindkét reformmozgalom igyekezett újraszabályozni a monostorok és a külvilág, az uralkodó és a bencés szerzetesség közötti kapcsolatot.

1046-ben Magyarországon kitört a pogánylázadás és a papok közel 70 százalékát meggyilkolták; ezután I. Andrásnak égetően szüksége volt papokra. Feltehetőleg az ő meghívására érkezett meg a namuri (mai Belgium) származású Leodvin bihari/egri püspök

Magyarországra, mint az a 24 verduni kanonok is, akik 1047-ben hazánkba menekültek. Számos más lotaringiai prelátusról tudunk, akik Magyarországon dolgoztak, többek között Miklós győri püspök, György kalocsai érsek, Lázár tihanyi apát és Vilermus szekszárdi apát. Az egyház gazdasági igényeinek a kielégítésére vallon telepesek, kézművesek is érkeztek, a távkereskedelem kiszolgálására kalmárok is költöztek a kialakuló városainkba, a király bízott meg lotaringiai lovagokat fontos monopóliumok irányításával, mint pl. az erdélyi sókereskedelemmel foglalkozó, vallon származású, Vízaknai Gyánt.

Kíváncsi lettem, hogy milyen is lehetett ez a befolyásos lotaringiai térség, milyenek voltak e terület jellegzetességei, mely oly korán a magyar állammal összefonódott?

Kevés, a lotaringiai térséget valamennyire átfogó, egyháztörténeti mű készült, amely választ adhatott volna kérdéseimre, így örömmel vettem kezembe azt a kiadványt, amely egy 2011-es konferencia dolgozataiból született. Belgium legnevesebb középkorászai összeültek, hogy átbeszéljék Lotaringia és Liège helyét a középkori világban, felvetve a lotaringiai szerzetesség identitásának a kérdését is.

Reflektálva a lotaringiai identitás esszenciájára, egy XI. századi klerikus így vélekedett „*Gallia* úgy gondolkozik rólunk, mintha legtávolabbi lakói, *Germánia* pedig, mintha legközelebbi alattvalói lennénk. Valójában egyike sem vagyunk, és mindkettő egyszerre". Modern történészek úgy írnak Liège-ről, mint két nagy civilizáció találkozó helyéről. A késői középkori liège-ieknek meg kellett birkózniuk egy igen összetett regionális identitással, amely a francia és német kulturális hatások közös határán definiálódott, de sohasem e két kultúra keverékeként nyilvánult meg. Ezekkel a kulcsmondatokkal kezd *Tjamke Schneiders, Jay Diehl* és *Steven Vanderputten* bevezetője.

A bencés szerzetesi élet fontos alapelve a *stabilitas loci* volt; lényegében a szerzetesnek az élete végéig apátsága falain belül kellett maradnia. Ennek ellenére a bencés reformok karizmatikus vezetőinek, mint a már megemlített Szent Vanne-i Richárdnak, helyettesének, a birodalmi apátságok nagy reformerének, Szent Popponak,

állandóan úton kellett lenniük, hogy szemmel tartsák a kezelésükben lévő apátságokat, hogy a lotaringiai térség nemeseivel érintkezzenek, és adott esetben részt vegyenek sok száz fős szentföldi zarándoklatokon. *Helena Vanommeslaeghe* megmagyarázza, hogy ideológiailag miként tudták az elméletileg helyhez kötött szerzetességüket a folyamatos utazással összeegyeztetni; csak olyan főapátok indulhattak útnak, akik példaszerűen teljesítették feladataikat, kiváló példaképek voltak mások számára, megtartották a *stabilitas menti*-t és Krisztusról mintázták magukat. Ha nem is tudott a főapát egy adott helyen maradni, legalább a Krisztussal való viszonyát az állhatatosság kellett, hogy jellemezze.

Nicolas Schroeder is foglalkozik a monostor és a külvilág közötti kapcsolatával. Írása Stavelot hagyományos famíliáját rajzolja fel, egy olyan piramisszerű struktúrát, amelynek az alján a parasztság helyezkedik el, felettük az uradalmi tisztviselők, a szerzetesek, az apát és a főtanácsnok (*avocat majeur*) és a tetején Szent Remaclus. Úgy válhatott valaki a *família* tagjává, hogy Szent Remaclus-hoz (a stavelot-i apátsághoz) utazott, hogy az apátság földjein dolgozzon, vagy földbérletet fizessen. A rendszer sok száz éven keresztül működött, de a XII. század végén Ermesinde grófnő és férje francia típusú jogintézményeket vezettek be Stavelot-ban. Azok lehetővé tették, hogy a nemességet képviselő *prévôt* (*praepositus*) összefüggő uradalmakat tudjon létrehozni. A parasztok, a szerzetesek és az apát közötti személyes kötelékek viszont szétestek, a főtanácsnok megnövekedett hatalma miatt, és ez egyre nagyobb fenyegetést jelentett az apátságra nézve. A francia és a német jogintézmények keveredése a stavelot-i apátság esetén katasztrofális következményekkel járt.

Klaus Krönert a trieri érsekség hagiográfiájára koncentrált, amely sok esetben reakciónak tekinthető a liège-i klerikusok Trier elleni támadásaira. A *primátus* kérdése (hogy melyik érsekség élvezzen elsőbbséget a Német-római Birodalomban) vitatott volt; a kölni érsekség (amelytől Liège is függött) ádáz harcot vívott Trierrel. A különböző szentek ősisége fontos szerepet játszott ezekben a vitákban; ha a kölni érsekség alapítója, Maternus ugyanaz a személy volt, mint Trier harmadik püspöke, akkor Köln nem lehet apostoli alapítású (ez

rossz hír volt Liège-nek), de biztosan régebbi volt, mint Trier (jó hír nekik). Krönert amellett érvel, hogy folyamatosan cserélődtek az ötletek, legendák és történetek e három püspökség között.

Tjamke Snijders elemzi a helyi, regionális és régióközi szentkultuszokat különböző dél-németalföldi bencés apátságok vonatkozásában. A XI. században a helyi szentkultuszok egyre népszerűbbé váltak, Liège és a nyugati területek egyre távolodtak egymástól; kevés szent létezett, akit egyformán tiszteltek mindkét területen. Snijders amellett érvel, hogy 1215 után a hagiográfiai kapcsolatok sűrűsödtek, kihasználva az új hivatalos hálózatokat és testvéri közösségeket, a két régió viszont addig külön utakon járt.

A XI. és XII. századi kéziratos kultúrán keresztül *Tjamke Snijders* bemutatja a liège-i szerzetesi közösségekben végbemenő változásokat, amelyek szellemi, oktatási és művészeti újjáéledésről tanúskodnak. Liège fontos iskolaváros volt, rangos iskolák vették körbe a Szent Lambert székesegyházat, de olyan más monostorok, mint Lobbes és Gembloux, Saint-Trond, Saint Hubert és Saint-Laurent, is otthont adtak fontos iskoláknak és létfontosságú résztvevői voltak az egyház szellemi hálózatainak.

Diane Reilly úgyszintén a kéziratos kultúrával foglalkozik, hogy elemezze a reform és az oktatás közötti metszéspontot a reimsi érsekség és a Liège-i Herceg-Püspökség vonatkozásában. A bencés reformerek mindkét helyen óriásbibliákat, patrisztikus szövegeket és Josephus Flavius *De bello Judaico* és *Antiquitates* gazdagon díszített példányait másolták. Flavius műveit azért értékelték, mert számos információt tartalmaztak Jézussal és tanítványaival kapcsolatban. A szerzetesek nem érezték lényegesnek a történelem és a patrisztikus exegézis közötti különbséget, így Flavius műveit az egyházatyák műveinek a szintjére emelték. Flavius művei kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy érthetővé tegyék az egyház és a birodalom közötti közeli kapcsolatot, s emiatt fontosnak számítottak a reims-i és liège-i reformerek számára egyaránt.

Jay Diehl Liège egyik legnevesebb tanárára, *Rupert von Deutz*re fókuszál, aki *scholasticus* volt a Saint-Laurent apátsági iskolában. Diehl amellett érvel, hogy egy, a brüsszeli Királyi Könyvtárban

hozzáférhető könyvlista (MS 9668) fontos információkat ad Deutz tananyagát és a kor oktatási kérdéseit illető ideológiai álláspontjáról. Rupert arra törekedett, hogy magáévá tegye Laon, Reims és Párizs új pedagógiai alapelveit, ugyanakkor igazodott a kor reformtörekvéseihez is. Így sikerült a saint-laurent-i iskolának és apátságnak egy egészen egyedülálló tanítási profilt kialakítani.

Rupert von Deutz mélyen érintett volt egy másik olyan ügyben is, amely súlyosan érintette a XII. század eleji Liège-i szerzetesi közösségeket, az úgynevezett *investitúra* vitában. A hagyományos beszámolók szembeállítják a birodalmi oldalon álló, szimoniákus Otbert püspököt a reformerekkel, különösen Saint-Hubert, Saint-Laurent és Saint-Trond kolostorainak szerzeteseivel, akik állítólag a pápa oldalán álltak. Kulcsfontosságú forrásunk e kérdése eldöntéséhez a saint-hubert-i közösségben írt *Cantatorium*, amely ifjabb Lambert tollából származott. E kötet három dolgozata foglalkozik ezzel az izgalmas témával.

Ortwin Huysmans megállapítja, hogy az utolsó monográfia, amely a beiktatási vitával foglalkozott, 1891-ből származik. A szerző úgy rajzolta fel a konfliktust, mintha az egyházmegye két ellenséges táborra osztódott volna, súlyos egyházi hatalmi kérdések mentén. Az erős pápapárti bástyának számító Saint-Hubert apátságban található kéziratok alapján viszont egy teljesen más kép rajzolódik ki; nem is az ideológiai különbségek voltak perdöntők, hanem a birodalmi szellemű Otbert püspök autokratikus stílusa zavarta meg a szerzeteseket. Liège-i Alger művei bizonyítják, hogy nem egyszerűen erkölcsi kérdésekről van szó, a gyakorlati szempontok alapján előbb-utóbb rendezték az ideológiai alapú vitákat a liège-i egyházmegyében.

Brigitte Meijns, lényegében egyetértve Huysmans-zal, úgy véli, hogy a törésvonalak inkább pragmatikusok mint ideológiai jellegűek voltak. Jellegzetes példája ennek a Saint-Hubert apátjának, I. Theodoric-nek szóló, 1074-i keltezésű pápai védőbullája volt, amelyet VII. Gergely pápa adományozott neki. A liège-i egyház úgy értelmezte a bullát, mintha jogai csorbultak volna. Meijns amellett érvel, hogy a pápai fellebbezés korántsem azt jelentette, hogy a pápa oldalára léptek volna, hanem a bonyolult történelmi körülmények

tették szükségessé az egyházfő megkeresését. Theodoric egyik nehézsége abból fakadt, hogy nem tudta a császárt közvetlenül megszólítani, a pápa és a császár ráadásul nem is számítottak egymás ellenségeinek, így a pápa közvetlen megkeresése nem tűnt különösen problematikusnak. A védőbulla később hozzájárult viszont az invesztitúra vitához és identitásképző erővel bírt a saint-hubert-i szerzetesek szemében.

Végezetül *Michel Margue* nyújt elemzést a XI. századi Saint-Hubert apátsággal kapcsolatban, szemügyre véve a *Cantatoriumot.* A hagyományos historiográfia állításaival szemben az író amellett érvel, hogy ifjabb Lambert nem gregorián író, inkább egy pragmatikus és valamennyire konzervatív férfi volt, aki az apátság érdekeit mindig az ideológiai kérdések felé helyezte. A saint-hubert-i közösség identitásképzéshez olyan narratívát alkalmazott, amely az alapításról, dekadenciáról és reformról szólt. Ezen a diskurzuson belül negatív és pozitív példaképekkel dolgozott: voltak külső (püspökök, nemesek és más aktorok) és belső szereplők (a korábbi apátok személyiségei és tettei) is. Ifjabb Lambert műveit olvasva az emberben az az érzés támad, hogy bár a gregorián reformok idején élt, mégis maradt némi beágyazottsága az egyház „birodalmi" részét illetően is.

Liège arról is ismertté vált, hogy fontos központja volt a laikus hitéletnek és a *mulieres religiosae* mozgalmának. Bár a ciszterciek ebben kifejtett szerepe jól ismert, két dolgozat arra fókuszál, hogy a mozgalom mennyire a „hagyományos" szerzetességben gyökerezik. *Sara Moens* azzal a rég elfogadott véleménnyel foglalkozik, amely szerint Hildegárd von Bingen (1098–1179) ihlette a XIII. századi liège-i *mulieres religiosae* mozgalmat, a híres főnöknő liège-i hálózatára és különösen a villers-i apátságra fókuszálva. Az apátság különleges elhelyezkedése a Német-római Birodalom és a Francia Királyság keresztútján lehetett az oka annak, hogy Hildegárd felkeltette a szerzetesek érdeklődését. A szerzetesek számtalan női kolostor *curiá*jában is jelen voltak. A történészek hagyományosan úgy tekintették Villers-re, mint közvetítői intézményre Hildegárd és a *mulieres religiosae* között. Moens amellett érvel, hogy a villers-i vezetés nem tartotta Hildegárdot megfelelő vallásos női példakép-

nek. A női látnoki tényked̄és viszont elfogadottá vált, megalapozva a purgatóriumi jámborságot is, amely majd egyengette az utat későbbi nőknek.

John van Engen szemügyre veszi azokat a vallási közösségeket, amelyekből később a németalföldi és Rajna-völgyi beginák keletkeztek. Európa-szerte vallásos közösségek létrehozásával kísérleteztek a világi hívők. Van Engen amellett érvel, hogy a liège-i nők, akik különböző kulturális hatások határán éltek, saját útjukat keresve, *mulieres religiosae* lettek. A korai szentéletrajzokban úgy szerepeltek, mint *mediocribus*, tehát középosztálybeliek. A nők életviteli döntései korán dőltek el, 16 éves koruk előtt egy elrendezett házasság már elvárható volt. Sokan voltak köztük írástudók, ismerték a zsoltároskönyvet és eléggé magabiztosak voltak ahhoz, hogy elkerüljék a számukra nem kívánatos házasságot, de nem voltak eléggé jómódúak, hogy monostorba lépjenek be. Ők lettek a *mulieres religiosae*.

Ha Eger városára fókuszálunk, látható, hogy Liège, a lotaringiai egyház és a reformszerzetesség fontos szerepet játszott a város és az ország korai történelmében. Ez nem magyar sajátosság: lotaringiai prelátusok igyekeztek rendet tenni Délnyugat-Anglia egyházmegyéiben (Exeterben, Wellsben, Worcesterban és Herefordben), és jelen voltak Lengyelországban is. Úgy tűnik, hogy még a belga történészek sem vették kellőképpen komolyan Liège fontosságát, pedig külföldi sugárzása döbbenetesen széles volt. Ami végképp hiányzik a műből, az egy áttekintés a Liège-i Herceg-Püspökség nemzetközi kapcsolatairól.

Ideje lenne Liège-t az európai egyháztörténet térképére helyezni.

Steven Vanderputten, Tjamke Snijders, Jay Diehl eds.: *Medieval Liege at the Crossroads of Europe – Monastic Society and Culture, 1000–1300* (A középkori Liège Európa keresztútján – Monostori társadalom és kultúra 1000–1300). Brepols, Turnhout, 2017. 377 o.

Nicholas Paul Tayler

A vár és a kard. Az erdélyi nemesség anyagi kultúrája a késő középkorban

Adrian Andrei Rusu erdélyi román középkorász régész, 1951. november 8-án született Medgyesen (Szeben megye, románul *Mediaș*). Egyetemi tanulmányait 1974-ben fejezte be a kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem Történettudományi Karán, doktori fokozatát pedig 1987-ben szerezte meg, miután sikeresen megvédte dolgozatát, melynek témája a kora középkori Erdély erődített várainak kutatása volt.

A középkori régészet iránti érdeklődését nagymértékben meghatározta a szintén erdélyi származású *Radu Popa* (1933–1993) régészkutató alakja, aki – Rusu elmondása szerint –munkássága révén úttörőnek számított kortársai között. Mindemellett azt is megjegyzi, hogy Radu Popa oktatói tevékenysége és a középkori régészetben elért eredményei a lehető legnagyobb hatást gyakorolták rá, hiszen Popa az első között tanulmányozta a térség nagyobb középkori városait, emellett a várkutatásban is jelentős eredményeket ért el.[1]

Amint az az előzőek során már kiderült, Adrian Rusu kutatásának középpontjában a középkori régészet áll, így az eddig megjelent munkái[2] is csaknem kivétel nélkül a mai Románia (kiváltképp Erdély) területén feltárt középkori lelőhelyekkel (elsősorban várakkal és erődítésekkel), illetve az általa vizsgált korszak és régió anyagi

1 Adrian Andrei Rusu: Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania. Cluj-Napoca, 2008. 11–28.

2 A teljesség igénye nélkül néhány kötet, melyeket a szerző a középkori régészet tematikájában írt: Adrian Andrei Rusu: Cetăți medievale din județul Arad. Arad, 1999.; Adrian Andrei Rusu: Biserici medievale din județul Arad. Arad, 2000.; Adrian Andrei Rusu: Cetatea Oradea. Monografie arheologică. I. Zona palatului episcopal. Oradea, 2002.; Adrian Andrei Rusu: Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV). Cluj-Napoca, 2005.; Adrian Andrei Rusu: Dicționar de castelologie. Cluj-Napoca, 2020.

kultúrájával kapcsolatosak. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szerző nemcsak román nyelvű könyveket és tanulmányokat publikált, hanem magyar, francia, angol, valamint német munkákat is írt – ezáltal szélesebb kutatói körben is megismertetve munkásságát.

Adrian Andrei Rusu művei közül egy igencsak terjedelmes és szakmailag tartalmas kötet ismertetésére vállalkoztam. A román nyelvű kötet 2019-ben jelent meg a kolozsvári Mega Kiadó gondozásában, *„Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu Târziu”*[3] (magyarul: A vár és a kard. Az erdélyi nemesség anyagi kultúrája a késő középkorban) címmel. E munkájával a szerző egyrészt igyekszik bizonyítani, hogy érdemes Erdély középkorával foglalkozni, annak ellenére, hogy e korszak és régió kapcsán jónéhány ellentmondás mai napig felmerül a középkorászok között, tudva azt, hogy Erdély történetét nagymértékben meghatározta, hogy három nemzet kereste és mai napig keresi benne múltját. Ugyanakkor Rusu – a nemzeti elfogultságnak jelét sem mutatva – egyaránt fontosnak tartja a székely, a szász, a magyar és a román (*vlach*) nemzethez kötődő tárgyi emlékek és írott források vizsgálatát, sőt függetlenül attól, hogy hányféle etnikai közösség tagjai írják Erdély történetét, azt „egyetlen király koronája alatti térként”[4] nevezi meg. Ugyancsak a szerző haladó szellemű hozzáállásáról tanúskodik, hogy román nemzetisége ellenére elismeri, hogy Erdély középkorának ismeretéhez megkerülhetetlen a magyar és német nyelvű források tanulmányozása, melyeket munkái megírásához ő maga is gyakran felhasznál.

Adrian Rusu könyvének másik és talán az utóbbinál fontosabb célja, hogy részletesen körüljárja a késő középkori erdélyi nemesség világát, illetve a hozzá kapcsolódó anyagi kultúrát.

A szerző gondolkodásmódja és kutatási módszerei mellett, szakírói készsége is követendő lehet, ugyanis bár igyekszik az adott lelőhelyek, események vagy tárgyak kapcsán minél részletesebb információt nyújtani, mégis ezt olyan formában teszi, hogy mondanivalója a régészetben és történelemben kevésbé jártas olvasók fi-

3 Adrian Andrei Rusu: Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania Evului Mediu târziu. Cluj-Napoca, 2019.

4 Uo. 21.

gyelmét is felkeltse, ezáltal pedig bebizonyítsa, hogy a „sötét” jelző, a legkevésbé sem tükrözi az erdélyi középkort.

A könyv témája tehát – amint az a címből is kiderül – az erdélyi késő középkori elit anyagi kultúrája, mely egyben az adott korszak és régió mindennapjainak rekonstruálhatóságát is feltételezi. Rusu ennek megvalósítását, olyan leletegyüttesek és – saját vagy mások által végzett – korábbi kutatások ismertetésében látta, melyek az elmúlt években új információkkal egészültek ki.

A kötet tartalmi ismertetését megelőzően, elengedhetetlen annak formai szempontból való vizsgálata, illetve szerkezetének bemutatása. A könyv, első ránézésre jól strukturált és könnyen áttekinthető – 920 oldalas, tehát méretét tekintve is kiemelkedő. Felépítését illetően, a szerző 14 fejezetre bontotta művét (ide sorolva a bevezető és összefoglaló fejezeteket, a névmutatót és az illusztrációkat), ezek egy részét pedig további alfejezetekre bontotta. Terjedelmes kötetét, Rusu a Bevezető (*Introducere*, 7–27. o.) fejezettel indítja, melyben egyrészt összefoglalja az anyagi kultúra – XIX. század második felétől vett – kutatástörténetét, valamint a középkori nemesség, mint társadalmi réteg fogalmát is igen részletesen tárgyalja. Mindemellett, meglehetősen bőven ír a XX. század – felsőbb ideológiai nyomás hatására végzett – román kutatásairól (melyek irányítását a szovjet mintára átszervezett Akadémiák végezték), a történelemhamisításról, valamint azokról a történészekről, akik előszeretettel folytatták az utóbb említett – mai szemmel nézve történelmileg erkölcstelen – állami megbízású feladatukat. Ugyanakkor, Adrian Rusu igyekszik már a bevezető gondolatai között tisztázni, hogy szembe megy az utóbb említett román nacionalista nézőpontokkal.

A Bevezető után, a szerző tíz különálló fejezetben tárgyalja kötetének témáját. A mű végén, az Összefoglalóban (*Concluzii*, 794–796. o.) Rusu röviden összegzi a kötetben elhangzottakat, továbbá arra bíztatja olvasóit, hogy bátran kritizálják, egészítsék ki a könyvben olvasottakat, hiszen a konstruktív kritika mozdítja előre e tudományterületet. Az összefoglalót követően az Illusztrációk (*Ilustrații*, 797–889. o.) kaptak helyet, valamint a Névmutató (*Indice onomastic*, 891–919. o.).

Formai és szerkezeti szempontból szükséges megemlíteni még a jegyzetek, források és hivatkozások szövegben való megjelenítését: ez utóbbiakat a szerző mindig az adott oldal alján tünteti fel. Ugyanakkor a könyv nem rendelkezik külön Irodalomjegyzékkel, így a hivatkozások tartalmazzák az adott tételre vonatkozó bibliográfiai adatokat is.

A kötet szerkezetének ismertetése után, a könyv tartalmi szempontból való bemutatására kerül sor, különös tekintettel a fogalomhasználatra és a szerző által alkalmazott módszertanra. Mindazonáltal, figyelembe véve a könyv hatalmas volumenét, valamint a recenzió terjedelmi korlátait, az egyes fejezeteket csak röviden, érintőlegesen mutatom majd be.

A bevezető utáni első fejezetben (*II. Relevanța surselor,* 28–75. o.) a szerző arra törekszik, hogy bebizonyítsa, egy középkorásznak egyaránt otthonosan kell mozognia az írott források, az ikonográfiai emlékek, az épített örökségek, valamint a régészeti leletek világában. Mindegyik forrástípus kapcsán részletesen kifejti véleményét, illetve, hogy ez utóbbiak miként hasznosíthatók a középkorkutatásban, továbbá megvizsgálja az egymáshoz való viszonyukat is, majd azt a következtetést vonja le, hogy az említett forrástípusok kétségkívül komplementerei egymásnak (például a régészeti leletek sok esetben igazolják az ikonográfiai ábrázolásokon megjelenő tárgyakat).

A következő fejezetben (*III. Istoria protagoniştilor*, 76–99. o.) Rusu először az erdélyi nemesség fejlődését mutatja be – kezdve az Árpád-kortól egészen a késő középkorig – majd a különböző nemesi rangok és kategóriák kialakulását. Mindemellett arra is kitér, hogy milyen feltételek szükségesek a vizsgált korszakban ahhoz, hogy valaki az erdélyi nemesség sorába tartozzon. Ez utóbbi vizsgálatához a szerző a nemesi végrendeleteket véli a legalkalmasabb írott forrásnak, melyek rendszerint jól tükrözik az erdélyi nemesek vagyoni helyzetét és életmódját, ugyanezek felsorolják a végrendeleti örökítésre szánt ingóságok, ingatlan és készpénz vagyont.

A soron következő fejezet (*IV. Stările aparente şi modelele culturale*, 99–151. o.) először a történelmi Erdély etnikai sokszínűségét tárgyalja, kiemelve a különböző kulturális identitásokat, melyek a

nemesség szintjén is megnyilvánultak – így az anyagi kultúra kutatása kapcsán is érdemes ezeket figyelembe venni. Az erdélyi nemesi kultúra mellett, a szerző külön alfejezetben tárgyalja a paraszti kultúrát, valamint a középkori társadalmi státusz egyik legfőbb tükörképét, az elit által támogatott egyházi beruházásokat (templomépítések finanszírozása, gazdagon megmunkált liturgikus eszközök adományozása). Végül pedig egy külön alfejezetben a királyi és fejedelmi helytartók erdélyi tevékenységéről is szó esik.

Az ötödik fejezet (*V. Centrele de producţie şi obţinerea bunurilor*, 152–215. o.) már sokkal közelebb áll a késő középkori erdélyi nemesség anyagi kultúrájához, ugyanis a különböző ingó és ingatlan vagyonok előállításának és beszerzésének a módszereit mutatja be, továbbá, hogy az utóbbiak miként öröklődnek generációkon keresztül. Mindemellett, a szerző részletesen megvizsgálja az adott korszak piaci viszonyait, a városokban szervezett vásárokat, a mesteremberek és kézművescéhek meglétét (adott esetben ezek külföldi mesterek is lehettek), valamint a kereskedelmi forgalmat, hiszen a nyersanyagban gazdag Erdély mindig kiemelt helyet foglalt el a korabeli Magyarország kereskedelmi hálózatában.

A következő fejezetben (*VI. Apetenţa la reprezentarea stării*, 216–283. o.) az erdélyi elit önreprezentációjáról, valamint azokról a különböző státuszszimbólumokról esik szó, amelyek kiemelték a nemességet a késő középkori társadalomból. Rusu ez utóbbihoz sorolta a finoman megmunkált ékszerek, díszfegyverek, gazdagon kidolgozott lovassági felszerelések birtoklását, illetve magának a családi címernek is rangjelző értéke volt. Ugyanakkor az önreprezentáció kapcsán a művészeti és a temetkezési gyakorlatokra is bőven kitér.

A soron következő fejezet (*VII. Locaţia elitelor*, 284–349. o.) az erdélyi elit lakókörnyezetét mutatja be, a különböző épülettípusokat (várak, kastélyok, udvarházak, kúriák), továbbá a nemesi lakóépületek felépítését, kezdve az ehhez szükséges nyersanyag kiválasztásával egészen a belső terek berendezéséig – ezek egy részéhez alaprajzi ábrázolást is mellékelt a szerző. Az utóbbiakkal szorosan összefügg a nyolcadik fejezet (*VIII. Inventarul rezidenţelor*, 350–453. o.), amely bővebben tárgyalja a lakóépületek helysé-

geinek alkotóelemeit (különböző bútorok, fűtőberendezések, dekorációs elemek), valamint a nemesi rezidenciához tartozó gazdasági épületeket, illetve a szintén státusszimbólumnak tekinthető díszes udvarokat és kerteket.

A nemesi lakóépületek leltáraitól eltávolodva, a kilencedik fejezet (*IX. Averi și utilități*, 454–669. o.) már az erdélyi nemesek ingó vagyontárgyait igyekszik minél részletesebben bemutatni. A szerző ez esetben is alapos munkát végzett, hiszen az olvasó részletesen figyelemmel kísérheti e tárgyak útját, kezdve az előállításukhoz felhasznált nyersanyagok (nemesfémek, drágakövek) beszerzésétől vagy kitermelésétől egészen addig, amíg az adott eszköz valamelyik nemesi család tagjának rangjelző tulajdontárgyát nem képezi (ékszerek, fegyverek, ruhák és kiegészítők).

A tizedik fejezet (*X. Familii de materiale*, 670–720. o.) voltaképpen az előző kiegészítéseként azokat a nyersanyagokat mutatja be, amelyekre a nemesfémeken kívül szintén státuszszimbólumként tekintettek a késő középkori erdélyi elit körében. Adrian Rusu ez utóbbiak közé sorolta a drágább, nehezebben beszerezhető kőfajtákat, a finoman megmunkált üvegtárgyakat, a csontból vagy szarvból/agancsból faragott kiegészítőket, illetve a luxuskerámiát és -textileket, valamint a ritka állatbőröket.

A könyv összegzése előtti utolsó fejezet (*XI. Familii de bunuri*, 721–793. o.) összefoglalja mindazt, ami a társadalmi helyzetüknek köszönhetően a késő középkori erdélyi nemesség életszínvonalát és létformáját jelképezi: ilyen többek között, a díszes otthoni környezet, a drága személyes tárgyak, az utazási és szórakozási lehetőségek, valamint a jobb egészségügyi ellátáshoz való könnyebb hozzáférés.

E röviden ismertetett tartalmi összefoglaló mindössze kis töredéke annak a gazdag információhalmaznak, amelyet Adrian Rusu összegyűjtött könyvében. Mindazonáltal, a kötet tartalmi ismertetője betekintést nyújt a szerző által jól ismert kutatási területbe, továbbá az is figyelemre méltó, hogy a régészeti leletek mellett (amelyeket Rusu elsődleges forrásnak nevezett meg) írott forrásokat és ikonográfiai emlékeket is fontosnak tartotta bevonni a kutatásába.

Adrian Rusu a felhasznált szakirodalom tekintetében is alapos ku-

tatómunkát végzett, munkájában a régészeti, a történeti és a művészettörténeti tételek egyaránt fellelhetők. Ezen kívül az írott forrásokat is mélyrehatóan elemezte, elsődlegesen a nemesi végrendeletek és az épületleltárak szolgáltatták számára a legtöbb információt.

Az előzőekben már szó esett a kötet szerkezetéről, tartalmáról, valamint a szöveg stílusáról, viszont érdemes említést tenni a mű formai megjelenéséről, külalakjáról, illetve belső formatervezéséről is. A könyvborítón kék háttér előtt, egy igényesen megmunkált markolattal felszerelt, díszes kard látható, mely már első ránézésre a nemesi reprezentációt feltételezi. A könyvben megemlített illusztrációkat a szerző a kötet végén helyezte el, így nem szakította meg a szöveg folytonosságát. Ezen illusztrációk közé tartoznak a lelőhelyek térképes és/vagy alaprajzi ábrázolásai, a különböző anyagtípusú régészeti leletekről (fémtárgyak, kályhacsempék, kerámiaedények) és ikonográfiai ábrákról (freskók) készült fényképek és rajzok. Végül, a könyv szerkesztése és a tipográfiai megjelenése is egyaránt kifogástalan: a szöveg tagoltsága, valamint a betűk mérete is megfelelő, olvasásuk nem okoz nehézséget.

Összefoglalásképpen, az eddigiek során felvázolt szempontok alapján, Adrian Rusu késő középkori erdélyi nemesség anyagi kultúráját ismertető művéről az a következtetés vonható le, hogy mind a régészek, mind a történészek és művészettörténészek számára egyaránt hasznos információkat tartalmaz. Terjedelmes munkája kétségkívül hozzájárul a szakterület előmeneteléhez, ugyanakkor nyitva hagyott olyan kérdéseket is, amelyek megválaszolását már a fiatalabb régészek és történészek generációjára bízta, ezáltal pedig arra ösztönözve őket, hogy folytassák és tovább vigyék munkásságát.

Adrian Andrei Rusu: *Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania Evului Mediu târziu* (A vár és a kard. Az erdélyi nemesség anyagi kultúrája a késő középkorban). Cluj-Napoca, Mega, 2019. 920 o.

Botha-Lőrincz Adrienn

KORAÚJKOR – MODERNKOR

Püspökség a végvidéken

A *Molnár Antal* által sajtó alá rendezett kötet a cattarói püspökök „ad limina" jelentéseinek, összesen 30 beszámolónak, illetve a Zsinati Kongregáció válaszainak teljes szövegű kiadását és a cattarói püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyveiből az egyházmegyére vonatkozó nyolc tanúvallomását tartalmazza latin nyelven és montenegrói fordításban az 1592 és 1708 közötti időszakból. A cattarói püspökség, amelynek határai nagyjából egybeestek a Cattarói-öböl területével, a latin kereszténység egyik utolsó bástyája, vallási és politikai értelemben is többszörös *frontier* volt az Adria keleti partján, ezért története fokozottan számot tarthat a Balkán-félsziget múltját, és a délkelet-európai régió konfesszionális törésvonalait vizsgáló kutatások számára.

A kötet, a mai Montenegró területére vonatkozó vatikáni forrásokat közzétevő forráskiadvány-sorozat első darabja: a cattarói püspökök Rómába küldött jelentéseit a tervek szerint a XVII. századi apostoli vizitációk (1603, 1624) aktáinak kiadása követi. Az egyházmegye kora újkori egyháztörténetére eddig kevés figyelem hárult, elsősorban a katolikus-ortodox viszonyok és konfliktusok álltak a középpontban.[1] Hangsúlyozandó, hogy a XVI–XVIII. századra vonatkozó történeti kutatások meg sem közelítik a megelőző fél évezredről rendelkezésünkre álló munkák színvonalát, és a történészek viszonylag kevés figyelmet szenteltek a külföldi levéltárakban őrzött forrásoknak.

A Vatikáni Apostoli Levéltárban[2] őrzött források összefoglaló áttekintést nyújtanak az egyházi intézmények és a vallásos élet

1 M. Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinjod XV do XVIII vijeka*, Biblioteka Crna Gora XIII, Podgorica, 2008. 231–267.

2 A Szentszék központi archívumát 2019-ig Vatikáni Titkos Levéltárnak hívták.

alakulásáról. V. Sixtus pápa 1585. december 20-án kiadott *Romanus Pontifex* kezdetű bullájában a Trienti Zsinat határozatainak maradéktalan végrehajtása okán kötelezte ismét a püspököket a rendszeres római látogatásra, és az egyházmegyéjükről összeállított írásbeli jelentés benyújtására. Ezzel egyesítette az „ad limina" látogatás három hagyományos elemét: az apostolfejedelmek sírjaihoz történő zarándoklatot, a pápa iránti tiszteletadást és az egyházmegye helyzetéről nyújtott rendszeres tájékoztatást. Itália, a hozzá tartozó szigetek és a környező területek (Dalmácia, Görögország) püspökei háromévente, az európai főpásztorok nagy része négyévente, a távolabbi európai területek és az észak-afrikai partvidék főpapjai ötévente, az Európán kívüli püspökök pedig tízévente voltak kötelesek Rómába látogatni és beszámolni egyházmegyéjük helyzetéről. A főpásztorok akadályoztatásuk esetén küldhettek követet maguk helyett. Az ezt elmulasztó püspököket azonnal „ipso facto" felfüggesztették a hivatalukból. V. Sixtus az 1564-ben alapított Zsinati Kongregációt bízta meg, hogy a püspökök által összeállított jelentéseket átvegye, megőrizze. 1958-tól a Vatikáni Titkos Levéltárban tárolják ezen iratokat. A kongregáció által a püspökök jelentéseire adott válaszok regisztrumai 1996-ban szintén ide kerültek. A most kiadott dokumentumokból is világosan látszik, a kongregáció a XVII. század második felétől egyre ritkábban válaszolt a jelentésekre.

V. Sixtus rendelkezése értelmében a dalmáciai egyházmegyék az itáliai egyházi univerzumhoz tartoztak, ezért főpásztorainak háromévente kellett Rómába látogatniuk. A *Relationes Dioecesium* sorozatában található anyag alapján ezt a kötelességüket személyesen vagy megbízottjaik útján viszonylag lelkiismeretesen teljesítették. Ennek köszönhetően a XVI. század végétől kezdve rendelkezésünkre áll egy olyan, egységes szempontok szerint összeállított és rendszeres beszámoló-sorozat, amelynek segítségével a katolikus reform folyamatát, felekezeti és demográfiai viszonyait, sőt népi vallásosságának bizonyos elemeit megbízhatóan rekonstruálni tudjuk. E forrásanyag jelentősége Dalmácia tekintetében jóval nagyobb, mint Itália eseté-

ben, hiszen itt a helyi forrásanyag sokszor jóval szerényebb mennyiségű és nagyon kevéssé feltárt.[3]

Talán a legismertebb, de mindenképpen a leginkább vitatott értékű közlés a térségről a nemrég elhunyt szerb Marko Jačov nevéhez fűződik, akinek célja a szerbekre vonatkozó vatikáni források összegyűjtése volt. Ennek érdekében átnézte a dalmáciai „ad limina" jelentéseket is, és közölte belőlük azokat a passzusokat – de csak azokat –, amelyek az ortodox lakosságra vagy egyházra vonatkoznak.[4] A kötet olvasójának így az a benyomása támad, hogy a dalmáciai főpásztorok lényegében kizárólag az egyházmegyéikben élő ortodoxokkal foglalkoztak.[5]

Jačov az itt kiadott 30 cattarói jelentésből 12 iratból használt rövid fragmentumokat.[6] Az összefüggéseikből kiemelt szövegrészeknek az összevetése az itt közölt teljes beszámolókkal jól igazolja Jačov koncepciójának elhibázott voltát.

A forrásközlések előtti bilingvis, olasz/montenegrói nyelvű bevezető tanulmány kiemelten foglalkozik a térség politika- és egyháztörténetével. A szerb állam szétesése után 1371-től Cattaro vezetői névlegesen a magyar király védelmét kérték, ezért 1378-ban a velenceiek elfoglalták és feldúlták a várost. 1385–1391 között Tvrtko bosnyák király fennhatóságát ismerték el, majd független lett a város. A XV. század elején többször kérték a Dalmáciában terjeszkedő Velence védnökségét, amit az 1420-ban fogadott el.[7] Ezt követően egészen 1797-ig, a városállam bukásáig ennek hatalma alatt állott, belső autonómiájának teljes megőrzése mellett. A szerb uralom idején a cattarói kereskedők és üzletemberek saját kolóniákat alapítottak a jelentősebb szerbiai bányászati és kereskedelmi központokban

3 Ez a forrásbőség különösen az erős államegyházi tendenciákat felmutató és a Szentszékkel csupán laza kapcsolatokat ápoló országok püspöki jelentéseivel összevetve feltűnő, hiszen egyes német fejedelmességek, Magyarország, vagy a gallikán Franciaország egyházmegyéiről sokkal ritkábbak a jelentések, így ezekre a területekre a forrástípus kevéssé használható.

4 М. Јачов, Списи Тајног ватиканског архива *XVI–XVIII* века, Зб орник заисторију, језик и књижевност српског народа, II одељење XXII, Београд, 1983.

5 A szerző később ugyanilyen módszerrel kezdte meg a Propaganda Fide Kongregáció levéltára dokumentumainak közzétételét, amely nagyon súlyos kritikát kapott a horvát történetírás részéről.

6 М. Јачов, Списи Тајног ватиканског архива, 4, 26–27, 28, 42–43, 48, 52–53, 56, 59–60, 68, 80–81, 156.

7 P. Butorac, *Kotor zasamovlade (1355–1420)*, Gospaod Škrpjela 13, Perast, 1999.

(pl. Brskovo, Novo Brdo, Kopaonik, Rudnik), és a szerb uralkodók ortodox valláspolitikájuk ellenére sem gátolták a partmenti városok katolikus vallásgyakorlatát. A szerb uralom megszűntével a korábbi időszak kedvező gazdasági környezete is a múlté lett, Cattaro kiszorult a balkáni kereskedelemből, és elsősorban az adriai áruforgalom felé fordult.[8]

Velencei perspektívából Cattaró megszerzése Raguza gazdasági elszigetelésének eszközét jelentette. A XV–XVI. században az oszmánok a néhány városra (Cattaro, Perasto, Dobrota) kiterjedő szűk partmenti sáv, illetve a Luštica és Vrmac félsziget kivételével az egész öbölt elfoglalták. (Cattaro számára a legérzékenyebb veszteséget a sólepárlói és stratégiai pozíciója miatt fontos Grbalj elvesztése okozta). A várostól délre fekvő partvidéki terület ortodox parasztjai a velencei uralom beköszöntével számos korábbi kiváltságukat elveszítették, így előszeretettel szövetkeztek a Cattaróra támadó zetai urakkal és az oszmánokkal, míg végül 1497-ben a velencei uralmat az oszmánnal cserélték fel, elszigetelve ezzel Cattarót a tengerpart déli városaitól (Budva, Antivari /Bar/, Dulcigno /Ulcinj/).[9]

8 Az önállóság válságos évtizedei komoly társadalmi változásokat, mindenekelőtt a nemesség megerősödését eredményezték. 1412-től tilos volt a nemeseknek nem nemesekkel házasodniuk, ekkor alakult ki – más dalmáciai városok mintájára – az arisztokratikus városi kormányzat. 1361-ben a nagytanács és a kistanács mellett létrehozták a szenátust (consiliumrogatorum), 1372-ben megszűnt a városlakók gyűlése, a congrega. A város vezetése a XIV. század végétől 19 patríciuscsalád kezében volt. A város egyházi és világi adminisztrációját nagyrészt itáliaiak végezték, ami Cattaro írásbeliségének és kultúrájának erőteljes italianizálódását eredményezte. A velencei hatalmat a városok élén álló conte (más elnevezéssel capitano, castellano vagy podestà) képviselte, akit a velencei szenátus küldött általában 12–24 havonta. A conte (1480 után rettore e provveditore) hívta össze a városi tanácsot és elnökölt az ülésein, megerősítette a határozatait, saját bírósága volt, felügyelte a városi szervek és tisztségviselők munkáját, irányította a városok katonai védelmét. A különböző jogállású, közvetlenül a velencei központtól függő városok laza halmazából álló Velencei Albánia (AlbaniaVeneta) Cattarótól az albániai Alessióig (Lezhë) húzódott, azonban az oszmán hódítás után területe gyakorlatilag a Cattarói-öbölre zsugorodott össze. A XV. század második felétől a másik partmenti adminisztratív egységgel, Velencei Dalmáciával (DalmaziaVeneta) került közös irányítás alá. Velencei Albánia közigazgatására lásd: O. J. Schmitt, Dasvenezianische Albanien (1392–1479), Südosteuropäische Arbeiten 110, München, 2001, 321–328.

9 Az oszmánok 1481–1482-ben elfoglalták Castelnuovót (Herceg Novit) és Risanót (Risant), ezzel megvetették a lábukat a Cattarói-öbölben. Ezek a változások Cattaro pozíciójának felértékelődése mellett két falu, Perasto és Perzagno (Prčanj) kiemelkedését, autonóm városi közösséggé válását eredményezték.

Cattaro története a XVI–XVII. században nagyon sok csapástól volt terhes: többször ostromolták az oszmánok (1537, 1567, 1571, 1573, 1657), és négyszer rongálta meg földrengés (1537, 1563, 1667 és 1729). A cattarói és közvetlen környéke lakosságának száma a XVI. század közepén 8000 fő körül mozgott, ez a háborús veszteségek és a járványok miatt az elkövetkező évszázadban jelentősen csökkent, az 1657. évi ostrom után a katonaságon kívül csak 2000 lakója maradt.[10] A XVII. században Cattaro jelentősége újra megerősödött, elsősorban a dulcignói és castelnuovói kalózokkal és az oszmánokkal folytatott harcok során. Ugyanakkor az állandó háborús viszonyok és a végvidéki jelleg nemcsak demográfiai változásokat, hanem jelentős etnikai-vallási átrendeződést is eredményeztek az ortodoxia javára.

Cattaro a középkortól kezdve a nyugati kereszténység bástyájának számított a katolikus-ortodox, majd katolikus-muszlim határvidéken: a város erőteljes és reprezentatív katolicizmusa miatt Raguzához hasonlóan erős missziós hivatástudattal rendelkezett. A püspökség kezdetben a spalatói érsek szuffragáneusa volt. A X. század végén érseki rangra emelt Raguza elsősorban kereskedelmi riválisként kívánta legyűrni szomszédját, míg a XI. században szintén érsekséggé vált Bar főpapja és a diocleai (Duklja) uralkodók támogatták kiemelten. Cattaro püspökei elkerülve a két tűz közé szorulást, 1172-től a dél-itáliai Bari érsekének szuffragáneusai lettek.

A török hódítással viszont az egyházmegye a városra és közvetlen környékére szorult vissza. A cattarói szenátus, akárcsak raguzai kollegái, a XIV. század elejétől megtiltotta, hogy a város polgára emelkedjék a püspöki székbe, de 1513-tól kezdve gyakran találkozunk a város püspökei között cattarói patríciusokkal, mindenekelőtt a Bisanti, Bucchia és Drago családok tagjaival. A püspökség az egyik legszegényebb dalmáciai javadalomnak számított, nem csoda, hogy az egyébként is vészterhes XVI–XVII. században nem tolongtak érte a velencei születésűek.

Cattaro tehát a középkor folyamán szoros kapcsolatban maradt a dél-itáliai központokkal, így e tekintetben eltért a közép- és észak-dalmáciai egyházi központoktól.

10 M. Jačov, Le guerre Veneto-Turche del XVII secolo in Dalmazia*, Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria* 20 (1991) 9–145, különösen 46-48, 89-93, 121–126.

A publikált iratokból kiderül, hogy a városban, a falvaktól eltérően, a latin liturgiát használták, de a vasárnapi olvasmányokat illír nyelven is felolvasták. A városok papbőségével ellentétben a falvakban már a középkor végén sem találunk plébánosokat. A városok papsága a legritkább esetben vállalkozott vidéki szolgálatra, ezen a várost és környékét elárasztó albán menekült papok enyhítettek. A XVII. században a püspöki jelentések hat-kilenc vidéki plébániáról tudósítottak az egyházmegye területén, emellett három plébánián csak ortodoxok éltek. A falusi papok is Cattaróban laktak, onnan jártak ki híveikhez. A falvakban a szláv liturgiát használó glagolita papság képzetlen volt, így kevesebb ellenállást tanúsított az ortodoxiával szemben.[11] Castelnuovo vagy Risano környékén, illetve az öböltől délre fekvő Paštrovići, Luštica és Grbalj vidékén már a török hódítást megelőzően megrendültek a katolikus egyház pozíciói.

A püspökök közül négyen 20 évnél is tovább voltak Cattaro püspökei. A római látogatást illetően a cattarói püspökök dalmáciai viszonylatban is a lelkiismeretesebb főpapok közé tartoztak. Az „ad limina" kötelezettség ilyen következetes betartásának több oka is lehetett. A hagyományosan erős itáliai kötődés mellett a terület missziós jellege és a szegénység miatti pápai pénzsegélyre való rátaltság is az intenzív római kapcsolattartásra ösztönözhette a város főpapjait. A gyakori személyes látogatás mögött a rendkívül rossz körülmények előli menekülés is szerepet játszhatott.

A püspöki jelentések és a kongregáció ezekre adott válaszai Bartolomeo Gavanti vagy a Zsinati Kongregáció titkári hivatalát is ellátó Prospero Fagnani (1622–1637) kézikönyvei alapján pontokba szedve, szabvány szerint készültek. A hivatalba lépés utáni első beszámoló részletes leírást nyújtott az egyházmegye intézményrendszeréről és személyi állományáról, míg a következő jelentések inkább a változásokra és a püspök tevékenységére összpontosítottak. A jelentések első részében a püspöki székváros egyházi intézményeit (a székesegyházat és a székeskáptalant, a társaskáptalanokat, plébániaegyházakat és a kápolnákat, a férfi és női kolostorokat, ispotályokat, a *monspietatis*-okat, konfraternitásokat stb.) kellett bemutatni, majd

11 A püspöki jelentésekben közölt információkon kívül lásd: C. Nežić, *De pravoslavis Jugoslavis* 23–36; Vj. Dabović, *De relationibus catholicos inter et schismaticos*, 51–72, 122–168.

az egyházmegye intézményeit és klérusát, mindezek anyagi helyzetét és bevételeit. A jelentés második részében a püspök tevékenységének részletezése következett, különös tekintettel a Trienti Zsinat rendelkezéseinek végrehajtására. Itt írtak a zsinatokról, egyházlátogatásokról, ezek tapasztalatairól, papság és a hívek vallásos életének főbb jellemzőiről, a prédikáció és a katekézis gyakorlatáról, a különböző eretnekségekről és visszaélésekről, az egyházi jövedelmek adminisztrációjáról, a szeminárium alapításáról, a teológus és penitenciárius kanonoki stallum felállításáról (illetve ezek hiányáról), kolostori klauzúráról és szerzetesi fegyelemről, a világi hatóságokkal való kapcsolatokról és ezzel összefüggésben az egyházi szabadság és a püspöki joghatóság esetleges sérelméről. A jelentés végén a püspök megfogalmazhatta azokat a kérdéseit, kételyeit, amelyekre a kongregációtól várt választ.[12]

Sok beszámoló tartalmaz lélekszám-adatokat, és nemcsak a városok (Cattaro és Perasto) hozzávetőleges népességszámát adják meg, hanem sok információt közölnek az ortodox lakosság bevándorlásának mértékére is. (Három plébánia már a XVI. század végétől az ortodoxokhoz tartozott: Luštica, Krtole és Lješevići.) A jelentések alapján Cattaróban a XVII. században 2000–2500 katolikus élt a katonákon kívül, Perastóban megközelítőleg ugyanennyien (míg a város egyházi társadalma az 5-10 klerikussal és a legfeljebb félszáz apácával nagyjából 100–120 fő lehetett).

A városban mintegy 20–22 kápolna volt a világiak patronátusa alatt, amelyeknek csak mintegy harmada rendelkezett liturgikus felszereléssel. Valamennyi jelentés hangsúlyozza a püspökség nagyon rossz anyagi helyzetét, amelynek legfőbb oka az oszmán hódítás és a természeti katasztrófák voltak. A század első felében nagyjából 300 velencei dukát (150 római scudo) bevétel a század második felére 30 velencei dukátra esett. A püspöki palotában egy földrengés után katonai korház települt meg. A székesegyház papjai szombatonként házról házra járva kolduláták össze az adományokat a viaszra és az olajra.

12 B. Gavanti, *Praxis Exactissima Dioecesanae Synodi Cum Theoria Celebranda*, Venetiis, 1634, 41–43; P. Fagnani, *Commentaria in Secundum Librum Decretalium*, Romae, 1661, 217–218.

Az egyházmegye vallásos életének nehézségei részben a város és vidék törésvonal mentén alakultak. Perastóban és a falvakban is általános szokás volt, hogy a szüzek és az özvegyek nem jártak templomba, ennek felszámolására a püspökök kemény intézkedéseket hoztak. A vidéki plébániák életében a legnagyobb nehézséget az ortodoxok rohamos terjeszkedése jelentette, különösen a Cattarótól délre fekvő Luštica-félszigeten és Grbalj-on, illetve a XVII. század végétől Castelnuovóban és környékén, elfoglalván a templomokat. A szaporodó vegyesházasságok ellen sem tudtak a püspökök érdemben fellépni. A candiai háború után már Cattarónak is egyre több ortodox lakója lett, a számukra a velencei hatóságok által átengedett Szent Lukács-templom körül a katolikus klérus és az ortodox papság között sok feszültség keletkezett. A katolikus egyházon belül a püspök és a szerzetesek konfliktusairól írnak a legtöbbször. Emellett a csökkenő létszámú, endogám városi nemesség körében sok rokonházasság vagy ágyasság fordult elő, sőt Vincenzo Bucchia 1637-ben olyan poligám nemesről is beszámolt, aki szeretőivel együtt a szerzetesektől kapott feloldozás birtokában rendszeresen járult a szentségekhez. A velencei kulturális hatást mutatja egy ugyanebben a jelentésében említett patrícius, aki a filozófus Cesare Cremonini nézeteit követve a lélek halandóságát hirdette.

Az egyházmegye határhelyzete, az ortodoxokkal és muszlimokkal való kapcsolatok számos lelkipásztori problémát okoztak, ezért a főpásztorok rendszeresen engedélyt kértek az apostaták visszafogadására a katolikus egyházba, a törökökkel párbajozók vagy velük tiltott kereskedelmet folytatók feloldozására. A Zsinati Kongregáció válaszai a cattarói püspökség rendkívül nehéz helyzetét érzékelve rugalmasságot tanúsítottak. Ha az eladott áruk nem növelték a törökök katonai erejét, akkor a kereskedők mentesek maradtak az egyházi büntetésektől. A törökök-

kel párbajozók viszont a kihívó féltől függetlenül automatikus kiközösítésbe estek. A szerzetesekkel és a városi hatóságokkal való vitákban a kongregáció mindig a püspökök mellett foglalt állást. Ugyanakkor a végvidéki helyzet iránti érzéketlenségre utal, hogy folyamatosan sulykolta az egyházi reform Cattaróban aligha kivitelezhető eszközeit: a szeminárium alapítását és az egyházmegyei zsinat összehívását.

A Zsinati Kongregáció a hiányzó papokat a Propaganda Kongregáció által küldött misszionáriusokkal kívánta pótolni. Az egyházmegye területe mindinkább missziós területté vált. Így a cattarói püspökség a rendes egyházi hierarchia joghatósága alatt álló terület (*terrae Apostolicae Sedis*), illetve a misszionáriusok által igazgatott, közvetlenül a Propaganda Kongregáció alá tartozó missziós terület (*terrae missionis*) választóvonalán helyezkedett el, kormányzatában mind a két egyházi struktúra fontos szerepet játszott.

A püspöki jelentések és a válaszok mellett a harmadik publikált forráscsoport a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyveit tartalmazza. A kötet függelék gyanánt közli a Vatikáni Apostoli Levéltár két fondjában őrzött, a XVII. századból fennmaradt püspöki processzusokból a tanúvallomásokat.

A jegyzőkönyvekben hat világi személy (kereskedők, orvos) mellett tíz pappal találkozunk. A kérdőpontokból is egyértelműen látszik, hogy az „ad limina" jelentések és a tanúvallomások nagyon hasonló információkat közöltek a Szentszék számára, de a jelentéseknél szűkszavúbb vallomások a pontosabb kérdőív miatt rendszeresebben közölnek adatokat például az egyházmegye vagy az egyházi testületek jövedelmi viszonyairól. A processzusok tanúvallomásaiból, éppúgy, mint a püspökök jelentéseiből, egy kiszolgáltatott, intézményeiben és népességében is pusztuló végvidéki egyházmegye képe rajzolódik ki,

amely a XVII. században a Velencei Köztársaság legkisebb, nagyrészt ortodoxok által lakott, és talán legcsekélyebb jövedelmű püspöksége lett.

Molnár, Antal (prikupio i priredilo): *Le relazioni „ad limina" dei vescovi di Cattaro alla Santa Sede (1592–1708) /Izvještaji „ad limina" kotorskih biskupa Svetoj Stolici (1592–1708)* [A cattarói püspökök *ad limina* beszámolói a Szentszék számára (1592–1708)]. Documenta Vaticana historiam Montis Nigrispectantia I./ Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore I. Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2022. 419 o.

Demeter Gábor

Újraházasodás és mozaikcsaládok Kelet-Közép-Európában, 1600–1900

Az újraházasodások és mozaikcsaládok összetett történetét és korokon átívelő meglétét mindig is kulturális, társadalmi, vallási és jogi tényezők befolyásolták. Már az ókori társadalmakban is gyakori jelenség volt, hogy a házastárs halála után a megözvegyült fél újraházasodott. E mögött az esetleges érzelmi szálakon túl, gyakran olyan gyakorlati megfontolások is húzódtak, mint a gazdasági stabilitás, az öröklés és a gondoskodás szükségessége. A közép- és újkori Európában leginkább a vallási meggyőződés és a társadalmi normák befolyásolták az özvegység vagy válás utáni újraházasodást. Az ipari forradalom hozta el a családdinamika átalakulását, majd a XX. században változott meg a váláshoz és az újraházasodáshoz való hozzáállás. Az átalakult jogi környezet számos országban elérhetőbbé tette a házasságok felbontását, ami az újraházasodások és a mozaikcsaládok számának növekedéséhez vezetett. A kulturális változások a mozaikcsaládokról alkotott képre is hatással voltak, amelyek a század végre csak tovább erősítették az elfogadásukat.

Az újraházasodások és a mozaikcsaládok története tükrözik a társadalmi normákban, jogi keretekben és kulturális attitűdökben bekövetkezett változásokat, valamint a különböző korszakokban a családi struktúrák változó dinamikájának kezelésére irányuló folyamatos erőfeszítéseket. E változásokra és családtörténeti jelenségre reflektál a 2023-ben *a Routledge Research in Early Modern History* sorozat részeként, *Erdélyi Gabriella* és *Szabó András Péter* szerkesztésében megjelent „Remarriage and stepfamilies in East Central Europe, 1600–1900” (Újraházasodás és mozaikcsaládok Kelet-Közép-Európában, 1600–1900) című tanulmánykötete. A

könyv tíz tanulmányon keresztül mutatja be három évszázad újraházasodási körülményeit, szokásait és az így létrejövő mozaikcsaládok összetett dinamikáját Kelet-Közép-Európa kontextusában. A kötet szerkesztői, Erdélyi Gabriella az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Családtörténeti Lendület kutatócsoport vezetője és Szabó András Péter az MTA Történettudományi Intézetének Kora újkori osztályának tudományos munkatársa. Az ő gondos munkájuknak köszönhetően a tizenegy szerző tollából származó angol nyelvű tanulmányok gondosan felépített sorrendben, mélyreható kutatásokon keresztül kívánják az olvasó számára bemutatni azon történelmi, társadalmi és kulturális tényezőket, amelyek a korszak mozaikcsaládjainak kialakulását és életét befolyásolták. A kötet egy Európát átszövő kutatómunka darabja, amely a családok-mozaikcsaládok kapcsolatát vizsgálja és olyan jelentős kutatási eredmények olvashatók a lapjain, amelyek mélyebben rávilágítanak korábbi eredményekre és hatással lehetnek jövőbeli munkákra.

A könyv komplex, társadalmi és időbeli struktúrát követve épül fel. A tartalom megismerésén túl az olvasó számára lehetőség adódik, hogy rövid összefoglalókon keresztül megismerje a tanulmányok szerzőinek a munkásságát majd a bevezetőt követve két nagyobb egységre bontva mélyedjen el a témában. A kötetet olvasva a kelet-közép európai térség különböző felekezeti és társadalmi rétegeibe tartozó családokat ismerhetünk meg.

Az első részben a szerzők kvantitatív adatokat felhasználva elemzik a mozaikcsaládok demográfiai alakulását, rámutatva arra, hogy akár egy-egy országon belül is térség, nemzetiség és felekezeti szinten milyen kulturális különbségek figyelhetők meg. *Alice Velková* tanulmányában a „láncházasságot" mutatja be, vagyis azt a folyamatot, ahogyan a mozaikcsalád egyik tagjának a halála szükségessé teszi egy újabb mozaikcsalád létrejöttét, így válva egy „élő organizmussá", amely folyamatosan mozgásban van. *Marzena Liedke* és *Piotr Guzowksi* közös tanulmánya a Lengyel-Litván Unió nemesi rétegeit és újraházasodási szokásait mutatja be párhuzamba állítva Nyugat Európával. *Tóth Árpád* a pozsonyi evangélikus közösség tagjait és

házasodási szokásait vizsgálva állítja fel a mozaikcsaládok kialakulásának demográfiai előfeltételeit bemutató kapcsolati ábráját, és világít rá a mozaikcsaládokban felnövő gyermekek számára elérhető karrierlehetőségekre és társadalmi szerepükre. Ugyancsak a gyermeket érintő családi hatásokat vizsgálja *Őri Péter* a XVIII–XIX. századi Zsámbékon, míg *Lakatos Sándor* a székelyföldi családok házasodási szokásait veszi górcső alá.

A kötet második részében található tanulmányok egodokumentumok tükrében mutatják be a mozaikcsaládok kapcsolatrendszereit. Erdélyi Gabriella Várdai Kata két házasságából származó leányaival folytatott levelezésével mutatja be az újkori főúri anya- és leányszerepet valamint mostohatestvéri kapcsolatot. *Máté Ágnes* evangélikus neolatin nászénekeket vizsgálva világít rá az újraházasodási szokásokon túl a kor emberének halálhoz való viszonyára. Míg Szabó András Péter a XVII. századi Erdély újraházasodásai útján átalakuló családszerkezet átstruktúrálódásának gazdasági-társadalmi és kulturális hatásait vizsgálja. *Fehér Andrea* tanulmánya a XVIII. század erdélyi nemeseinek önéletírásai és fennmaradt írott dokumentumai révén mélyed el mozaikcsaládok szerkezetében. Az írott forrásokon túl *Constanta Vintila* vizuális forrásokat is felhasznál, hogy a román fejedelemség vagyonos családjai donátorképeinek elemzésével a mozaikcsaládok dinamikáját és reprezentációját mutassa be.

Ahogy látjuk, a tanulmányok a primer források széles skáláját használják fel, beleértve a hivatalos iratanyagokat, egyházi feljegyzéseket, naplókat, személyes levelezéseket, nászénekeket, valamint a templomokban megjelenő donátorképeket, amelyeken hitelesen rekonstruálják a mozaikcsaládok életének bonyolult valóságát abban az időszakban, amikor a korai halandóság miatt az özvegyek újraházasodása gyakori jelenség volt. A tanulmányok az újraházasodás és a mozaikcsaládok életének különböző aspektusaival foglalkoznak, mint például az újraházasodás motivációi, a mostohaanyák és mostohaapák előtt álló kihívások, a mostohatestvérek közti kapcsolat, az öröklési viták, valamint a vallás és a társadalom szerepe e családok alakításában.

A kötet egyik erőssége, hogy egyesíti a makro összefüggéseket az egyéni narratívákkal, így az olvasók megismerhetik a tágabb társadal-

mi kontextust, és így, az újraházasodó özvegyek, a mozaikcsaládok és az ezekben a családokban élő gyermekek személyes történeteit is. E családi struktúrák vizsgálatával a kötet nemcsak a családdinamika megértését gazdagítja, hanem betekintést nyújt a nemi szerepekbe, az öröklési gyakorlatokba és a Kelet-Közép-Európában ebben az időszakban uralkodó társadalmi normákba és szokásokba is. A szerzők végig kiegyensúlyozott képet adnak az ezekben a kapcsolatokban rejlő bonyolult viszonyokról. Kerülik a túlzott általánosításokat, és rámutatnak az újraházasodások és mozaikcsaládok sokféleségére, figyelembe véve a társadalmi státusz, a vallás és a kulturális gyakorlatok eltéréseit. Ezáltal a kötet árnyalt perspektívát kínál, amely túlmutat a sztereotípiákon, és a „Hamupipőke-effektuson"/a gonosz mostoha mítoszokon.

A Remarriage and Stepfamilies in East Central Europe, 1600–1900 (Újraházasodás és mozaikcsaládok Kelet-Közép-Európában, 1600–1900) értékes adalék a történeti kutatások területéhez, hozzájárulva a családtörténet egy fontos, de még kevéssé tanulmányozott részének mélyebb megismeréséhez. A tanulmányok megfogalmazása lebilincselő és olvasmányos, így magyar fordítás hiányában is bátran lehet mindenki számára ajánlani, mert szóhasználatát tekintve változatos, miközben a szerzők nem estek abba a hibába, hogy túlontúl sok szakmai kifejezést használtak volna. A leírások könnyen értelmezhetők nem csupán a szakmai közönség, hanem a családtörténet iránt érdeklődő olvasók számára is.

Erdélyi, Gabriella – Szabó, András Péter: *Remarriage and Stepfamilies in East Central Europe, 1600–1900* (Újraházasodás és mozaikcsaládok Kelet-Közép-Európában, 1600–1900). Routledge, New York, 2023. 348 o.

Molnár Gyöngy Krisztina

Hogyan sodorta a globalizált kereskedelem Nagy-Britanniát az első világháború legszörnyűbb vereségébe?

A Dardanellák-hadjárat, vagy gallipoli hadművelet, amelyet a Brit Birodalom erői vívtak Törökország ellen 1915-ben – a leglátványosabb katonai katasztrófák egyike a történelemben. A „Gallipoli" szó átvitt értelemben az angol lexikonokban a katonai tehetetlenséget jelenti. A vereség az utolsó liberális kormány bukásához vezetett. *Nicholas A. Lambert* a gallipoli történet eredetével foglalkozott. Azt kutatta, kik és milyen tényezők vitték bele a brit kormányt a hadművelet megindításába. Könyvek és cikkek százai erősítették meg, hogy a támadást az orosz kormány telegramja indította el, amelyben brit katonai segítséget kértek Törökország ellen. Mások szerint a nyugati fronton, a francia és német csapatok között beállt patthelyzetet akarták a Dardanellák-hadművelettel feloldani. Többen Churchillt okolták a súlyos vereségért. Szerzőnk ezen állításoknak eredt a nyomába.

Winston Churchill, az admiralitás első lordja azt javasolta 1915 januárjában, hogy a brit hadihajók rombolják folyamatosan a török védőrséget a szorosban, és nyissák meg az utat Konstantinápoly felé. Churchill még a márciusban elszenvedett bukás után is folytatni akarta a harcot a Gallipoli-félszigetért. Lambert vitatja, hogy egyedül Churchill tehető felelőssé a kudarcért. A szerző lépésről lépésre követte, hogyan alakult ki a hadművelet megkezdésére vonatkozó határozat, hogy kiderüljön, ki volt az igazi felelős. Lambert második állítása, hogy az eddigi beszámolók, melyek hadászati szempontokat hangsúlyoztak, nem vették figyelembe a politikai és globális gazdasági körülményeket. A hadművelet eredete, kezdete pedig szorosan összefüggött a világgazdaság, a nemzetközi pénzvilág és a brit belpolitika helyzetével. A harmadik vitatható dolog, hogy a korábbi

elbeszélések már ismert eredményekből visszafelé indulva dolgoztak. Mivel a bukás katonai jellegű volt, ezért katonai tényezők között keresték a magyarázatot. Ahelyett, hogy először megvizsgálták volna, mit gondoltak a politika irányítói a hadművelet előtt, hogyan képzelték a még ismeretlen jövőt, miközben a legjobb megoldásokat keresték.

A támadásról a húsztagú kabinet, s ezen belül a háborús tanács döntött, élén H. H. Asquith miniszterelnökkel. Rajta kívül 1915. január elején a tanács tagja volt Lord Crewe India-ügyi miniszter, Sir Grey külügy-, Lloyd George pénzügyminiszter, Lord Haldane lordkancellár, Arthur Balfour korábbi miniszterelnök, Lord Kitchener hadügyminiszter és Churchill, az admiralitás első lordja, valamint a fegyveres erők részéről Lord Fisher, a flotta admirálisa. Churchill befolyása kétségtelenül jelentős volt. Egyfelől valóban ő jelentett hajtőerőt Asquith liberális kormányában Lloyd George mellett. Asquith csodálta Churchill fürge észjárását és nagy munkabírását, de zavarta hatalmas ambíciója. Lloyd George-ot és Kitchenert is bosszantotta uralkodni vágyása. Grey és Crewe kerülték őt, egyedül Haldane volt iránta jó szándékkal. Épp úgy igazságtalan Churchillt a történet közepébe helyezni, mint a perifériára szorítani. A kérdés inkább az, miért hagyta jóvá a miniszterelnök és a háborús tanács Churchill haditervét.

1915 decemberében, a Parlament tagjai és a hadvezetők követelni kezdték a Dardanelláknál bekövetkezett vereség magyarázatát és a felelősök megbüntetését. A közvélemény szerint a fő bűnös Churchill volt, akit 1915 májusában megfosztottak az admiralitás első lordja posztjától. Churchill maga is követelte a független vizsgálatot. A Dardanellák-bizottság jelentése túl nagy hatással volt Gallipoli történetének későbbi alakulására. A jelentés csak az események felsorolásából állt, a haldokló Cromer munkája volt. A bizottság tagjai megerősítették, hogy Churchill volt a fő felelős a hadművelet kezdeményezéséért. Churchill ezt vállalta, azt azonban nem, hogy rosszul ítélte meg a helyzetet. A bizottságnak az I. világháború után közzé tett jelentése a szárazföldi hadsereg hiányosságairól szólt. Hamilton állította, hogy ha a seregét megfelelően felszerelik, győztek volna.

Miért hagyta jóvá a háborús tanács 1915 elején a Dardanellák-hadműveletet, amelyet könnyen elutasíthatott volna? Tudták a hadvezetők, hogy mit szentesítenek? Milyen tényezőket fontoltak meg? A háborús tanács tagjainak szemében ekkor két dolog számított. Az első politikai kérdés volt: mit tegyenek az élelmiszerárak emelkedése miatt fenyegető belpolitikai válsággal? A második diplomáciai jellegű, ugyanis a britek vonakodtak, hogy hatalmas kölcsönt adjanak az oroszoknak, és ez nemzetközi felháborodást váltott ki. A háborús tanács úgy látta, a megoldás mindkét problémára a búza útjának megnyitása a Dardanellákon át.

A búza behozatalának jelentősége

Először is, a Fekete-tengeri gabona a világ ellátásának egyharmadát jelentette 1914–15-ben. A gabonafolyam átengedése a szoroson azonnal olcsóbb búzát és olcsóbb kenyeret jelentett volna Britanniában. Másodszor, az export devizához juttatta volna Oroszországot, ezért Britanniának nem kellett volna csillagászati összeget kölcsön adnia a cári kormánynak. A britek tehát nem hadászati-stratégiai okból támadták meg a Dardanellákat, ahogy korábban gondolták, hanem belpolitikai, illetve globális gazdasági és nemzetközi finanszírozási okból. Lambert a Gallipoli-hadműveletről szóló döntést a korszak globális világgazdasági összefüggései közé helyezte, és rámutatott, a támadás indítéka az volt, hogy a brit gazdaságnak szüksége volt gabonára, információkra és a pénz nemzetközi áramlására. Ezek döntőek voltak a brit kormány elhatározásában.

Lambert a búza behozatalát egyenesen Britannia Achilles-sarkának nevezi. Nagy-Britannia korábban önellátó volt, a napóleoni háborúk után azonban már behozatalra kényszerült. A krími háború idején (1853–1856) az egész gabonaszükségletének kb. negyede külföldön termett meg. A XIX. század végén a nép által elfogyasztott kalória 58 százaléka a tengerentúlról származott. Britannia függése az élelem-behozataltól ismert volt, mégsem tudatosult, milyen stratégiai sebezhetőséget jelentett ez. 1897-ben egy parlamenti tag, Henry Seton-Karr figyelmeztetett rá, hogy az orosz búzát a Dardanellákon

át szerzik be, az amerikai, argentin búzát az Atlanti- és Csendes-óceánon át, az ausztráliai és indiai búzát 3–12 ezer mérföldről hozzák. Mi lesz, ha út közben támadás éri a flottát? A parlament válasza: növelni kell a hajóhadat, azaz egyszerű katonai problémát látott benne, holott az nem volt sem egyszerű, sem kizárólag katonai jellegű, hiszen a modern nemzetközi gabonapiac kereskedelmi struktúrájához kötődött. A XIX. században a mezőgazdasági, ipari és technológiai forradalom következtében a világ egy főre jutó termése 1800 és 1913 között megkétszereződött. A gazdasági integráció magas szintet ért el. A globális és a helyi szereplők, „globális ellátási láncban" kapcsolódtak egymáshoz és a nemzetközi gazdasághoz. A hosszú távú szállítás költsége jelentősen csökkent. A gőzvonat és gőzhajó már nagy tömegű árut is gazdaságosan szállított. A legfontosabb élelmiszerek a búza és a hús, ezeket követte a cukor, tea, dohány, kávé és kakaó. Ezek után következtek a pamut és a gumi, az ércek és a szén.

A hírközlés forradalma legalább olyan fontos volt, mint a szállítási forradalom. 1851-ben fektettek le egy tengeralatti kábelt az angol csatornában London és Párizs között. 1858-ban elkészült az első transzatlanti kábel, és az 1870-es évek végén már kábelhálózat vette körül Dél-Amerikát és Ausztráliát is. Ezzel lehetővé vált az azonnali érintkezés a földgolyó szinte minden pontján a vásárló és az eladó között. Kialakult a valódi globális piac, és az árak kiegyenlítődtek. A profit mértéke csupán 1-2 százalék lehetett. A balti nemzetközi gabonakereskedelem meghaladta az Ázsia és Európa közti mennyiséget. A baltiak legfőbb piacává London vált.

A XIX. század második felében a búza iránti kereslet igen magasra szökött. 1850-re Oroszország több mint egy millió tonna búzát adott el, negyedét az Egyesült Királyságnak. Az Egyesült Államok is piacra lépett. A búza zöme Kaliforniából, a Horn-fokot megkerülve, 14 000 mérföldet hajózva érkezett Liverpoolba. A század végén a Mississippi völgyéből már vasúton szállították a terményt az Atlanti-óceánhoz. 1873-ban az Egyesült Királyság fő ellátója az Egyesült Államok volt, Oroszország elsősorban a kontinensre szállított. Franciaország, Románia és India is jelentős búzaexportőrök voltak. Az 1890-es években jelentkezett Argentína. Ezután belépett a gabona-

piacra Kanada és Ausztrália. A hét felsorolt ország a világ összes exportálható búzájának 90 százalékát adta. Fontos változásokat jelentett, hogy a déli félteke belépésével az év egészében friss búzához lehetett jutni.

Az elevátor-társaságok előre lekötötték a búzát a termelőknél. A molnárok a Balti Tőzsdén brókerek révén vásároltak, a bróker feladata volt a minőség ellenőrzése és a szállítás megszervezése. Az árak hullámzása ellen kitalálták a „határidős szerződés"-t (a derivatívát) (37. o.). Ezt szakértő brókercég intézte. A két fél előre megegyezett, hogy mikor, mennyit, mennyiért adnak, vesznek, és egy pénzügyi szakember előre megmondta, milyen árra számíthatnak. Ha a kereskedő maga is meg tudta jósolni a jövendő árakat, és fizetett egy kisebb összeget a brókernek, akkor biztosítva volt az áringadozás ellen. Ezt nevezték hedgingnek, fedezett ügyletnek. A határidős kereskedés gyorsan elterjedt a gabonaiparban. A jövő piacán kereskedők legtöbbje spekuláns volt, nem is látta a búzát. Előfordult, hogy a virtuális határidős szerződések meghaladták a valóban megtermett búza mennyiségét. Az 1880-as években tízből kilenc esetben készpénz mozgott, nem maga a termény. A határidős szerződés esetén a vevőnek joga volt a búzát követelni. Ez esetben az eladó kénytelen volt beszerezni a búzát a sokkal drágább piacról. A határidős piacokon manipulálni lehetett az árakat. Britanniában az élelemimporttól függés kényelmetlen érzése a XX. század elején, a búr háború után (1899–1902) érte el a tetőfokát. A legnagyobb fenyegetésnek háború esetén a nemzeti élelmiszer-ellátás megroppanása látszott. Élelmiszerhiány esetén milliók sodródtak volna az éhhalál közelébe. Balfour miniszterelnök maga is tartott az éhezés nyomában járó társadalmi zavargásoktól. Egy újság szerkesztője úgy becsülte, hogy a megvásárolt búzának a fele sosem éri el a brit partokat, mert út közben idegen kikötőkben eladják.

Az admiralitásban is tudatosult, hogy az élelmiszer-ellátásban Britannia egyre kiszolgáltatottabb lett. Régebben az ellátási lánc minden fokán készletet halmoztak fel. Most, hogy a piac egész évben szállított, s hogy minden percben beszélni lehet az eladókkal, a kereskedők csökkentették a „puffer készleteket", ezzel csökkentek a

költségeik. A liverpooli pék tudta, hogy rendszeresen nagy mennyiségű búza jön a gőzhajókon, ezért nem tartott nagy készletet. A kikötőből egyenesen a malomba vitték a búzát, így nem kellett raktárt, biztosítást fizetni. Takarékoskodtak, de a globalizáció következtében az élelmiszer-ellátás terén felerősödött az ország sérülékenysége.

1903 áprilisában Balfour létrehozott egy királyi bizottságot, amely háború idején felelős volt az élelem- és nyersanyag-ellátásért. Tagja volt a bizottságnak Seton-Karr üzletember is, aki 173 gabonaelevátort működtetett Amerikában. A tagok főleg a tarifáról beszéltek, nem az élelemimport lehetőségeiről. Balfour és munkatársai nagyon alapos munkát végeztek, annyira, hogy ez a jelentés még évtizedek múlva is alapja volt a brit élelmiszer-politikának. E szerint a brit lakosság ellátásához hetenként legalább 600 000 quarter búza behozatalára volt szükség, vagyis 7,6 millió tonnára. 1901-ig az import 67 százaléka az Egyesült Államokból származott, 12 százaléka pedig Kanadából. 1904-től már több helyről, Oroszországból, Romániából, Argentínából, Indiából, Ausztráliából szerezték be a szükségletet. A bizottság elégedett volt, úgy gondolta, hogy mivel több beszállítójuk van, elhárították a veszélyt háború esetére. Balfour azonban továbbra is aggódott az árak miatt. Szerinte az élelmiszer-biztonság nem ellátási kérdés, hanem árprobléma. Az árak pedig rendkívüli módon érzékenyek a globális piacokról érkező hírekre. A piac gyakran nem a valódi áringadozásra válaszol, hanem a piaci elvárásokra. Ha kitör a gazdasági pánik, az spirálisan magasra emeli az árakat. Ez a pszichológiai okból bekövetkezett drágulás veszélyesebb, mert kiszámíthatatlan. Balfourt az aggasztotta, fellázadnak-e a dolgozók, ha megkétszereződnek az árak.

Katonai körökben ezek a társadalmi-gazdasági szempontok szinte ismeretlenek voltak. Balfour szerint elsősorban gazdasági megoldásra volt szükség, és úgy vélte, mindkét esetben (gazdasági vagy pszichológiai ok) biztosítani tudják a gabona és nyersanyag útját a brit szigetekre. Megdöbbentő volt az admiralitás bejelentése, hogy az ellenség megtámadhatja az óceánon a brit kereskedőket. Ezért támogatni kell a tengeri biztosítást, vagy a brit farmereknek pénzt adni, és közraktárakat létesíteni. A kormány egyik javaslatot sem követte,

mert nem volt közvetlen válság, és nem akart beavatkozni egyik érv mentén sem. Akkoriban több gondolkodó foglalkozott a gazdasági pánik hatásával. *Norman Angell* szerint a világ tőkéi financiálisan összefonódtak, ezért ha New Yorkban pénzügyi vagy kereskedelmi zavar támad, az végigfut Londonon, Párizson és tovább. Angell úgy vélte, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok csökkenteni fogják a háborúk valószínűségét. Munkájáért a brit újságíró Nobel Békedíjat kapott. 1907 végén pénzügyi összeomlás kezdődött az USA-ban, amely az egész atlanti világon végigsepert. A kortársak megdöbbenve észlelték, milyen gyorsan tönkrement az amerikai hitelrendszer. A bankpánik gyorsan elérte a külföldet is, és általános kereskedelmi bénuláshoz vezetett. Alig volt ország, amely érintetlen maradt. Sir Robert Giffen, az Economist munkatársa megállapította, hogy a nemzeti gazdaságok pszichológiai kapcsolata következtében a világgazdaság nem anyagi, hanem pszichológiai alapon nyugszik.

Britanniának sok veszíteni valója volt egy háborúban, de igen erős lábakon állt: a királyi hajóhad a legnagyobb volt a világon, a briteknek volt a legkidolgozottabb információs rendszere, gazdasági intézményei erősek voltak, brit monopóliumok uralták az egész globális kereskedelmi rendszert, övéké volt a kábelhálózat a világon, a bankok, a leszámítoló piac, a pénzváltás, a brókerek és szindikátusok, és maguk a tulajdonosok is britek voltak. Különböző részesedések léteztek az admiralitás és a következő nemzetközi társaságok között: a Lloyds (biztosítás), a Balti Tőzsde (teherszállítás) és a Keleti Telegraph Társaság (kábelek), valamint az óceánjárók társasága (hajók). A brit döntéshozók úgy vélték, biztonságban van az ország.

A XIX. század végén a globális gazdaság egyre inkább a tengeri utaktól függött, méghozzá kétszeresen: a fizikai szállítmánytól (hajó vitte az árut a tengeren), és a virtuális ágtól (kábelek vitték az üzleti információt a tenger alatt). Ez új lehetőséget, de sebezhetőséget is jelentett. Az admiralitás stratégiája nem az ellenség megtámadása volt, hanem az infrastruktúra elzárása az ellenség elől, és pánikkeltés a köreiben. Az 1907-es hágai nemzetközi jogász-konferencián a tengerfenék elaknásítása volt a téma. A britek tiltakoztak ellene, mert gabonabeszerzésük 90 százalékban tengeren történt. A háborús

kormány három fontos pillérre vigyázott: a kábelekre, a kereskedelmi hajókra és a bankokra.1910 végén Asquith miniszterelnök egy gazdasági háború esetére stratégiát dolgoztatott ki. Az admiralitás engedélyezte az előkészületek felgyorsítását. 1912 novemberében utasították a flotta főparancsnokát, vágja el a német kereskedelmi hajókat az óceáni kereskedelemtől. Churchill inkább elfogta volna a hajókat, de jóváhagyta a tervet. Betiltották, hogy brit alattvalók kereskedjenek az ellenséggel.

Amikor Britannia 1914. augusztus 4-én bejelentette, hogy háborúban áll Németországgal, a háborús várakozás példátlanul súlyos financiális válságot gerjesztett. Megdöbbentő volt a pánik ereje, a bizalom összeomlásának gyorsasága és a kár mértéke. A bankárok, hajósok és gabonakereskedők segítségért ostromolták a kormányt. A gyárak, szénbányák bezárással fenyegettek, sokan váltak munkanélkülivé. Szinte az összes tőzsde bezárt a világon és globális likviditási válság keletkezett. A bankok visszakövetelték a kölcsönöket, a külföldi valuta elérhetetlenné vált, a londoni City csődbe ment, a világkereskedelem szünetelt, a bankok bezártak, a kereskedők a kikötőkbe húzódtak. A világ hitelrendszere öt munkanap alatt összeomlott. Kiderült, hogy a közrend főleg az élelmiszer-ellátástól és a megfizethető áraktól függ. Nyilvánvaló volt, hogy a gazdasági hadviselési stratégia megbukott, és Britannia belekényszerült a háborúba.

A kabinet sietve gazdasági védelmet rögtönzött. Augusztus 4-dikén felállítottak egy, a nemzet élelmezéséért felelős albizottságot, az élén Reginald McKennával. Balfour azt ajánlotta, a brit cégek kezdjenek hatalmas hús- és búzafelvásárlásba, még a dominiumokból és a brit gyarmatokról is a brit kikötőkbe irányították az árukat. Ezt nem tudták teljesen megvalósítani. 1914 augusztusában már 70 százaléknál is nagyobb drágulásra számítottak. Kihirdették az élelmiszer kivitelének tilalmát, de nem oldották meg az ellenőrzést. Elrendelték, mérjék fel Kanada, Ausztrália és India gabonakészleteit, s azt, milyen termés várható. Britannia ekkor a szükségleteinek búzából 80, húsból 40 és cukorból 100 százalékát importból szerezte be. A cukrot állami monopóliummá nyilvánították. A húst hűtött hajóval kellett szállítani, a bankok nem fogadták el az új váltókat, a hajósok félig

rakott hajóval nem indultak el. Az élelmiszerellátó bizottság a kincstárból külön alapot létesített a húsimportőrök részére. Ez illegális volt, de azt gondolták, rövid ideig tart a háború. Az amerikai kereskedők visszamenőleg nagyobb összeget követeltek a szállítmányaikért, majd szerződést bontottak. A brit farmerek is áremelést követeltek. A kormány engedett nekik.

Az előzményekhez tartozik, hogy a britek több mint száz éve szerették volna számukra kedvezően lezárni az ún. „keleti kérdést". Az Oszmán Birodalom rozoga volt, küszöbön állt az összeomlása. Kié lesz Konstantinápoly, a Boszporusz, és a levantei kereskedelem? A brit kormány nem kívánt közeli barátságba keveredni „Európa beteg emberével", részben a keresztények üldözése miatt, de nem kívánta a megszűnését sem, mert feltartóztatta az oroszok terjeszkedését. Itália elfoglalta az oszmán tartományokat az afrikai partok mentén. 1912 októberében Törökország és Olaszország békét kötött, de ekkor meg konfliktus robbant ki a Balkánon. Szerbia, Bulgária, Montenegró és Görögország népe gyorsan elfoglalta a megmaradt oszmán területeket. Bár a balkáni háború hivatalosan véget ért 1913 májusában, a terület felosztása miatt harcba kezdtek egymással a volt szövetségesek. Szerbia, Görögország, Románia és Törökország visszavetette a túlterjeszkedett és kimerült bolgár hadsereget. Öt hét után Bulgária békét kért. A második Balkán-háború után megmutatkozott a törökök katonai és diplomáciai gyengesége. Ezért nagy összegű kölcsönt vettek fel, főleg Franciaországtól, és azt modern fegyverzetre költötték. A görögök és a törökök között tengeri fegyverkezési verseny alakult ki, egyre-másra vásárolták a hadihajókat. Ugyanekkor Törökország is szövetségeseket próbált szerezni, és Bulgáriánál próbálkozott. Ezt az oroszok ellenezték, mert maguk szerették volna uralni a Balkánt, és számukra is fontos volt, hogy a Dardanellák szorosa nyitva álljon a búza kivitele előtt. Britanniának szintén életbevágó volt, hogy orosz búzát kaphasson.

1914 nyarán bekövetkezett a szarajevói merénylet, és kitört a háború Németország és Ausztria–Magyarország, illetve Oroszország, Franciaország, majd a csatlakozó Nagy Britannia között. Churchill elrendelte, hogy tartsák vissza a brit műhelyben épülő hajókat, be-

leértve két törököknek szánt hadihajót. A török kormány mindent megpróbált, de nem kapta meg a két hajót. Németország rátámadt a semleges Belgiumra. Ilyen körülmények között a brit kabinet kevésbé figyelt az Oszmán Birodalomra. Augusztus elején újabb feszültséget keltett az angol–török viszonyban a Goeben nevű német cirkáló, amely megszökött az őt üldöző brit kötelék elől, és török felségvizeken, a Dardanelláknál horgonyzott le. A törökök úgy fogták fel, hogy a britek által tőlük ellopott hajók helyett került hozzájuk. Venizelos görög miniszterelnök az orosz Sazonov külügyminiszterhez fordult, hogy a balkáni államokkal hozzanak létre szövetséget Németországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben. Churchill és a többiek elfogadták Venizelos javaslatát. Ezalatt a törökök elkobozták a brit olaj- és búza-hajórakományokat a Dardanellákban. A brit kormány nem tett semmit, mert maga is korlátozta az angol csatornán áthaladó áruszállítást. Az oroszok szintén tiltották az élelem átvitelét a Dardanellákon. Az admiralitás úgy vélte, elkerülhető a háború Törökországgal. Churchill levélben felszólította Enver pasát, maradjanak ki a háborúból. Ezután hivatalos Üzenet következett, hogy ha Törökország megőrzi a semlegességét, Anglia, Franciaország és Oroszország „megvédi bármilyen ellenséggel szemben” (43. o.).

Augusztus 20-án az athéni brit ügyvivő értesítette a külügyet, hogy Görögország az egész tengeri és katonai állományát az antant rendelkezésére bocsátja. A kabinet megvitatta, helyes-e elfogadni az ajánlatot, vagy a porta azt háborús előkészületnek tekinti. Churchill el akarta fogadni a görög ajánlatot, mert meg volt győződve arról, hogy Törökország hamarosan háborút indít Britannia ellen. Churchill egyedül maradt a török veszély megítélésében, a többiek elhanyagolhatónak gondolták azt. Pedig a törökök továbbra sem engedték a brit hajókat a Dardanellákhoz. Közben török hadak gyülekeztek Palesztinában és Jordániában, és a németek, valamint a törökök megerősítették a Dardanellák védelmét. Bizonyossá vált, hogy a törökök komoly ellenséges akcióra készülnek. A brit kabinet még mindig azt gondolta, hogy a törökök célpontja nem Britannia, hanem Görögország. Churchill másként látta. Szeptember 1-én azt jelentet-

te, Törökország bármelyik pillanatban háborút indíthat ellenük, ezért görög hadsereget kellene küldeni a Gallipoli-félszigetre és brit flottát a Márvány-tengerre. A birodalmi hadvezetés azonnal kiadta erre a parancsot Charles Callwell vezérőrnagynak. Szeptember 1-én az admiralitás tudatta, hogy hat héten belül oda tudnak küldeni 40–50 ezer katonát, Callwell viszont jobbnak látta volna a Perzsa-öböl vagy Szíria felől támadni. Churchill szerint a görögökkel együtt el kellene foglalniuk Gallipolit, mielőtt a németek elérnék Konstantinápolyt. A kabinet elutasította az angol–görög tárgyalást.

Ezután a külügy táviratozott a Görögországban tartózkodó Kerr marshallnak, hogy siettesse a megegyezést. Churchill külön is üzent Kerrnek: azonnal, meglepetésszerűen támadjanak. A görög sereg foglalja el a Gallipoli-félszigetet, ezzel nyissa meg a Dardanellákat, hogy az angol–görög flotta be tudjon jutni a Márvány-tengerre. Churchill úgy intézkedett, mintha a brit kormány nevében tenné, holott még egyáltalán nem döntöttek a dologról. Grey óvatos volt, el akarta kerülni a háborút. A görög hadvezetés jelezte, hogy a félsziget elfoglalásához legalább 110 ezer fő kell, plusz még 50 ezer a hadművelet támogatásához. Churchill mégis erőltette Gallipoli bevételét, pedig sem 50 ezer emberük nem volt, sem a görög segítségre nem számíthattak immár. Így a britek abban maradtak, hogy kerülik a háborút, és a figyelmüket a francia–brit hadak és a németek párizsi küzdelmére fordítják.

Churchill javaslatára az admiralitás elrendelte, hogy a flotta kobozza el a Törökországnak szenet szállító hajókat. Churchill kinevezte Carden ellentengernagyot a Dardanellákban állomásozó hajóraj élére. Szeptember 26-án a királyi flotta hadihajója a Dardanellák bejáratánál visszafordított egy török ágyúnaszádot. Erre a Porta lezárta a szorost minden kereskedelmi forgalom előtt. Két hét alatt be is bizonyosodott, hogy a zárlat nemcsak az antantot, hanem Oroszés Törökországot is sértette. Grey még mindig a békében reménykedett, Churchill viszont újra elővette eredeti tervét, mivel megtudta, a görög miniszterelnök kölcsön fog adni egy százezer fős haderőt Gallipolinál. A brit hadvezérek ennek ellenére elutasították Gallipoli megtámadását.

Október 29-én egy török ágyúnaszád egy német ellentengernagy vezetésével ágyúzta az oroszok Fekete-tengeri kikötőit. Ez már komoly háborús cselekmény volt a britek szövetségesével szemben, de Mallet nagykövet szerint nem a török kormány engedélyével ágyúztak, ezért ne tekintsék azt casus bellinek. Asquith ezt elfogadta, de magánemberként kijelentette: „semmi sem okozna nagyobb örömöt neki, mint ha azt látná, a Török Birodalom végre eltűnt Európából. Konstantinápoly lehetne az oroszoké,… de lehetne semleges szabad kikötő is" (81. o.).

A brit választ még mérlegelték. Senki nem támogatta Churchillt a támadási szándékában, hiszen Oroszország nem döntött még. A cselekvéstől vonakodtak, mert nem volt elég katonai eszközük Törökország megtámadásához, a francia frontról pedig nem vonhattak el erőket. Churchill újra a Dardanellák ágyúzását javasolta, de elutasították. Másnap a törökök elvágták a brit nagykövetség telefonvonalait. A kabinet ekkor sem ezzel foglalkozott, hanem az Ypres-ből érkező hírekkel. Churchill mégis parancsot adott a Dardanellák külső erődítményeinek ágyúzására, a hadüzenetet csak három nappal később jelentették be. November 3-án öt felfegyverzett brit hadihajó teljes erejével nyitott tüzet az erődre, majd sietve visszafordult. Másnap egy német cirkáló hajóraj legyőzött egy brit hajórajt a Coronelnél.

A háborús parancsnokság, a törökök elleni háborúra készülve, szeptember végén visszahívta Indiából a brit katonákat, hogy segítsenek a nyugati fronton, így negyed millió katona volt mozgásban. November 10-én Asquith bejelentette, a kormány megfontolja az Oszmán Birodalom feldarabolását, bár a halálos döfést nem a britek, hanem maguk a törökök adták maguknak. A kabinet tehetetlensége miatt Asquith bevezette, hogy csak néhány résztvevővel tárgyalnak, ők Balfour, Kichener, Churchill, Grey, Fisher, Lloyd George voltak, akik november 24-én ültek össze. Churchill javasolta, hogy Egyiptom megvédése érdekében ismét támadják meg a Gallipoli-félszigetet. Ehhez nagy erőkre lett volna szükség, és előbb biztosítaniuk kellett saját pozícióikat a Szuezi-csatorna mentén. A tanács elutasította Churchill tervét. Nem voltak harcra kész csapatai Britanniának, és a

flotta magában tehetetlen lett volna Törökországgal szemben. A török problémát egyelőre félretették.

Az orosz telegram

1915. január 2-án Lord Kitchener telegramot kapott Nyikolajevics orosz nagyhercegtől, hadsereg-főparancsnoktól, melyben kérte, rendezzenek tengeri és szárazföldi demonstrációt Törökország ellen, ezzel enyhítsék az orosz csapatokra nehezedő nyomást a kaukázusi fronton. Kitchener szerint a demonstrációt a Dardanelláknál kellene tartani, de nem hitt a hatásában. Churchill a telegramot az admiralitás elé bocsátotta. A csoport utasította Carden admirálist, hogy őrizze egy tengeri hajórajjal a Dardanellák bejáratát. Fisher Jackson admirálist küldte, hogy a szövetséges flottával őrizze Konstantinápolyt, segítse az orosz haderő helyzetét Kis-Ázsiában.

Történészek generációi úgy tudták, hogy az orosz telegram vezetett a Dardanellák-hadjárathoz. Ez részben igaz, de fontos részletek miatt ma másként látjuk a helyzetet. Ugyanis Churchill gallipoli javaslatai jócskán megelőzték az orosz telegramot. Ezután arról tanácskoztak, át lehetne-e vezényelni az otrantói szorost blokád alatt tartó francia flotta egy részét a törökök ellen. A franciák öntelt választ adtak, igen, ha minden tengeri erőt francia parancsnokság alá helyeznek a Mediterráneumban. Churchill erre már nem is válaszolt. Ekkor ellentét tört ki közte és Fisher között; mindketten a saját stratégiájukat akarták érvényesíteni. Churchill az Északi-tengeren támadta volna a németeket, Fisher pedig aknákkal zárta volna el az Északi-tengert a német kereskedők elől. A január 3-i tanácskozás után többé nem is beszélt egymással a két ellenfél, bár Churchill egy nyolc pontból álló szöveget Fishernek is elküldött. Ragaszkodott hozzá, hogy az ellenséget Oldenburgnál vagy Schleswick-Holsteinnél kell megállítani. Fisher kioktató hangon válaszolt: ne vesztegessék el a brit fölényt kisebb győzelmekre. Az Északi- tengeren egyébként sem lehet harcolni télvíz idején.

Jackson admirális a Dardanellák-hadműveletet nem látta megvalósíthatónak. Legalább 16 hadihajóra volna szükség, amit az angol

Csatornától vonnának el. Ezeknek legalább a fele elsüllyed, megrongálódik, a művelet sikertelen lesz. Carden szerint is csak nagyszámú hajóval lehet a Dardanellákat elfoglalni. Churchill azt írta Cardennek, hogy az elképzelésével a többiek is egyetértenek (ez nem volt igaz), és részletes terveket kért Cardentől. Churchill viselkedése nem volt ugyan korrekt, de Lambert felmenti őt, mivel ekkor még minden elképzelést csak mérlegeltek, semmi nem döntöttek el. Londonba január 6-ára jutott el a hír, hogy az oroszok teljes győzelmet arattak a törökök fölött a Kaukázusban, a török sereg zilálatan vonul vissza. Ez a tény is azt bizonyítja, hogy nem az orosz segélykérő telegram indította el Gallipoli megtámadását.

A stratégiai áttekintés című fejezetben Lambert nagyon részletesen ismerteti a brit vezetőség sok-sok tanácskozását. Január 5-én Churchill, néhány barátja és Asquith megvitatták a felmerült stratégiai terveket: l/ Schleswig (Winston), 2/ Szaloniki vagy Dalmácia (Lloyd George), 3/ Gallipoli és Konstantinápoly (Kitchener), 4/ Szmirna és Efezosz (mások). Az első két tervről már volt szó, de mi a helyzet a harmadikkal? A brit–török háború már tíz hete tartott. A britek nem vették komolyan a török hadsereget. 1915 elején változott a helyzet. Most nem Churchill, hanem Kitchener javasolta a törökök megtámadását. Kitchener évekig főkonzul volt Egyiptomban. Ott titokban 70 ezres hadsereget gyűjtött össze, igaz, ezek a katonák felszerelés és kiképzés nélkül verődtek össze. Kitchener nem nyilatkozott, hogy mi lenne a célja velük; csak azt mondta, akkor fedi fel a szándékát, ha a háborús tanács minden tagja elválik a feleségétől (114. o.). Azért, mert Richmond elpletykálta a feleségének, hogy Kitchener Szíriát akarja támadni, és pár nap múlva mindenki tudta ezt.[1]

A követendő stratégiáról tovább folyt a vita. A kancellár azt javasolta, hogy szálljon partra egy hadosztály Szalonikinél vagy Dubrovniknál, üssön rajta Ausztrián. Kitchener ellenezte ezt, mert földrajzilag igen nehéz terepről volt szó. Végül Kitchener jelentette ki, hogy a Dardanellák látszanak a legalkalmasabb célpontnak. Szerinte

1 De az akció elmaradt, mert Kitchener meghalt, amikor cirkálóhajója, amelyen az oroszokhoz utazott volna, 1916 júniusában aknára futott és elsüllyedt. Halála után zavarodottság lett úrrá a kabineten. Végül Asquith Churchill-lel egyetértésben Konstantinápoly elfoglalása mellett döntött.

150 ezer katonával el lehet foglalni. Ezután hirtelen fordult a kocka, és megint mást akartak. A szerző megállapítja, hogy a fővezérek amatőröknek bizonyultak, akik stratégiákkal játszadoztak. A feljegyzések hiányosak, a szaloniki partraszállást nem egyeztették Görögországgal, Fisher ellenvetését Gallipoli esetében kihagyták a jegyzőkönyvekből, stb. Január 8-án a külügybe telegram érkezett Maxwell tábornoktól. Tudatta, hogy Alexandrettánál érdemes támadni: ezzel nagy csapást mérnének a törökök hírközlési vonalaira, és elérnék a bagdadi vasutat, valamint a Szuez felé vezető utat. A távirat nagy vihart kavart: Kitchener terve szerint a britek már a szíriai partraszállásra készültek. Éppen ekkor adta hírül Elliot, hogy a Balkánon sikerül összegyűjteni a szövetségeseket, és hogy talán Venizelos is csatlakozik. Elliot távirata a dardanellai támadás felé hajlította a háborús tanácsot, bár a görögök „nagy kompenzációt", Szmirnát vagy Ciprust követelték az átállásért. A francia kormány bármilyen árat megadott volna, mert a görögök partra szállása Gallipolinál lehetővé tette volna Konstantinápoly elfoglalását.

Miközben a külügyminisztérium izgatottan várta a görög inváziót Gallipolinál, az admiralitás és Fischer Alexandretta elfoglalását szervezte. A francia kormány ellenezte ezt, ugyanis maga akarta annektálni Szíriát. Cambon nagykövet megismételte a követelésüket is, hogy helyezzék az egész Mediterráneumot francia tengeri parancsnokság alá. Churchill ezt elutasította. Grey visszatért a görög hadsereg Dardanelláknál bekövetkező partraszállására. Sürgette az oroszok válaszát. A görögök mellé Churchill hajóhadat kért, hogy átjárót biztosítsanak a szoroson. Carden inkább a külső védelmet bombázta volna. Fisher véleménye szerint egy százezer fős csapattal és tengeri támogatással könnyen sikert érhetnek el, és eljuthatnak Konstantinápolyhoz. Igaz, ez sok hajó elvesztésével járna. Január 13-án Asquith elnökletével a háborús tanács a háború társadalmi és gazdasági vonatkozásait vitatta meg. Ennek legnagyobb szakértője Balfour volt. Szerinte háború esetén a legfontosabb megőrizni a gazdasági stabilitást. Bírálta Kitchener túlzásba vitt katonai sorozási politikáját, mert ha túl sok embert hívnak be, akkor csökken a vásárlóerő. Lassítani kell tehát az újoncozást, és erősíteni a nemzetgazdaságot. Balfour

dolgozata legalább annyira fontos volt, mint Hankey, Churchill és Lloyd George terve, a Boxing Day memorandumok. Mégsem fogadták nagy lelkesedéssel sem a kabinetben, sem a szövetségeseknél. Churchill biztos volt benne, hogy Britannia fel tud állítani egy hárommilliós hadsereget. Kitchener úgy vélte, a németek hamarosan kifogynak az emberekből, Asquith szerint a háborúnak közelesen vége lesz. A miniszterelnök a Balfour-javaslatot átadta a Kereskedelmi Testületnek. Ott már komolyan vették a gazdasági kérdéseket. Felfüggesztették a fegyvergyártásban, szállításban és hajóépítésben dolgozó szakemberek behívását.

A britek éberen figyelték a búza árának mozgását. Január elején naponta emelkedtek az árak. A fagyasztott marhahús ára 50 százalékkal, a cukoré 65 százalékkal ment feljebb. Mindenfelé rossz idő volt, elmosta az utakat, az USA-ban hideg és jég borított mindent. A bizottság titkos tranzakciója nem járt sikerrel, nem tudták levinni a búza árát. Élelmiszer-lázadástól tartottak. Hiányoztak a besorozott dokkmunkások, és 1000–1100 kereskedőhajó, melyeket csapatszállításra használtak. A január 12-i kabinetülésen két memorandumot tárgyaltak. Az egyik a túlzott mértékű katonai sorozás ellen szólt, de Kitchener nem engedett. Még a kikötőkben sem, legfeljebb asszonyokat alkalmazott a berakodáshoz.

A másik memorandumot Runciman, a Kereskedelmi Testület elnöke készítette. Szerinte a drágulást az okozta, hogy az admiralitás több mint 1100 kereskedőt vont el a hajók mellől. Engedjék el a kereskedőket, így mindjárt lesz elég hajó! A másik gond, hogy a szállítmányok felhalmozódtak a brit kikötőkben: nincs elég vontatóhajó, uszály, és a hosszabb tartózkodás miatt magas kikötői adót kell fizetni, ami megdrágítja az árut. A lovak és a teherkocsik is hiányoztak, mert ezeket is rekvirálta a hadsereg. A vasút kapacitása szintén elégtelen. „Szinte blokád alá helyeztük a saját kikötőinket" – mondta Runciman. A helyzet valóban komoly volt. Runciman tapasztalataiban mindenki megbízott, mert a családja a legnagyobb hajózó és búzaszállító céget birtokolta. 1915 januárjának harmadik hetében aztán felmerült, hogy Runciman néhány súlyos tévedést követett el. A szállítási részleg vezetője rámutatott, hogy igenis volt elegendő

szállítóhajó. Ezenkívül nem csupán a tengeri szállítás költsége emelte meg a kenyér árát, maga a búza ára is emelkedett.

Britannia előtt két probléma állt: az egyik hadászati–diplomáciai jellegű volt, azaz hogyan használják fel katonai és tengeri forrásaikat a legcélszerűbben és hogyan szerezzenek még több szövetségest. A másik politikai–gazdasági természetű gond: van-e Britanniának elég gazdasági ereje a háborúhoz, és hogyan kerüljék el Oroszország hitelkérését és az élelem drágulását. Az előző kérdésben ahányan voltak, annyiféle volt a véleményük. Lloyd George a Balkánon akart a Habsburg Birodalom ellen támadni; Grey Kis-Ázsiában ment volna a törökök ellen; Churchill kitartott Borkum-hadjárata mellett; Kitchener pedig Alexandrettánál támadott volna. Bizonytalan volt még Görögország, hogy csatlakozik-e az antanthoz, és hajlandó-e elfoglalni Gallipolit, amely által nyitva állna az út Konstantinápoly felé. Bonyolította a helyzetet French, a francia sereg altábornagya, aki Flandriába követelte a hadsereget, még Kitchener új hadseregét is. A kaotikus véleményözönt valamennyire megvilágítja Lord Esher a naplójában. Neki nem volt hivatalos pozíciója, de elismert védelmi szakember volt, sok kapcsolattal. Esher úgy nyilatkozott, hogy Gallipolinál kell támadni.

Valóban, Enver pasa Kostantinápolyból a Kaukázusba ment az ottani csapatokat irányítani. Szíriából zavargásokról érkeztek hírek. A külügy erősen próbált a görögökre hatni, küldjenek csapatokat a Dardanellákhoz. Grey igyekezett megszerezni az oroszok támogatását. Közben a háborús hivatal és az admiralitás Alexandretta elfoglalására készült. A kincstár Paich nevű tisztviselője arra figyelmeztetett, hogy meg kell nyitni a Dardanellákat, mert az orosz és román élelmiszer nem tud átjutni Britanniába. A javaslatát átadta Churchillnek. Ez a kincstárnak is fontos volt, mert ha Oroszország nem tudja eladni a gabonáját, nem tudja fizetni az adósságát. Egyébként sem adtak volna szívesen további kölcsönöket az oroszoknak, csak aranyért.

Lambert némi cinizmussal a következő fejezetnek ezt a címet adta: Elhatározzák, hogy nem határoznak (139. o.). A háborús tanács 1915. január 13-i tanácskozása a legfontosabb és a legellentmondásosabb volt a háború történetében. Ezen a találkozón

nyerte meg Churchill a többiek jóváhagyását, hogy kezdeményezze a Dardanellák-kampányt. Még egyszer megtárgyalták Sir John French Zeebrugge-tervét. Eszerint ha kapnak elég felszerelést a tengeri ágyúzáshoz és bombázáshoz, 5000 fős veszteség árán át tudják törni a német vonalakat, és övék lesz a flamand partvonal egészen a holland frontig. A parancsnokok két friss divíziót bocsátottak French rendelkezésére. Ekkor Churchill ismételten benyújtotta a Dardanellák-tervét. Izgatottan tárgyalni kezdték a javaslatot, és elvben jóvá is hagyták. A háborús tanács ekkor döbbent rá, hogy Törökország súlyos veszélyt jelent. Úgy döntöttek, hogy felkészülnek mind a Dardanellák-expedícióra és a Zeebrugge-hadjáratra. Asquith-nak kellett volna határoznia a kettő közül, de mint máskor is, későbbre halasztotta a döntést. Számára fontosabb volt, hogy a Monarchiát támadják meg a balkáni katonai szövetséggel. Asquith a szerbeket az osztrákok ellen, a bolgárokat Törökország ellen küldte volna. Ezalatt Churchill sietve kiadta a parancsot a tengerészet főnökének, hogy „azonnal" küldjön hadihajókat a Mediterráneumba. Hozzátette, a kormány ezt rendkívül sürgősnek és fontosnak tartja (ez nem volt igaz). Jackson admirális csak korlátozott tűzcsapást javasolt, de Churchill már elküldte a parancsot Cardennek a cselekvésre.

Sir Edward Grey magyarázatot kért Sazonov orosz külügyminisztertől érthetetlen kijelentésére. Az oroszok ugyanis Görögország segítségéért cserében Kis-Ázsiában adtak volna területet a görögöknek, „de az ilyen területfoglalás nem lehet állandó jellegű" (152. o.). Végül megegyeztek, hogy Konstantinápoly a háború után Oroszországé lesz. A Franciaországnak küldendő közlemény még kényesebb volt, ugyanis a franciák is igényt tartottak Szíriára, ahogy az angolok is. A memorandumot Churchill adta át a francia tengeri attasénak: Britannia meg akarja támadni a Dardanellák erődöt, hogy kijárata legyen a Márvány-tengerre, a háborús hivatal pedig el akarja foglalni Alexandrettát, hogy elvágja a török vasútvonalat és hírközlést. A britek várták a szövetségesek jóváhagyását.

Január harmadik hetében Churchill parancsa szerint a királyi flotta hadihajói a Földközi-tenger felé haladtak. A következő háborús

tanácsülést január 28-án tartották. Fisher úgy tudta, hogy párhuzamosan előkészítik a Dardanellák- és az Alexandretta-hadműveletet. Churchill szerint a Dardanelláknál a Queen Elizabeth hadihajó megérkezésére várnak. A Dardanellák-támadást ugyan még nem hagyták jóvá, de Churchill elvárta a tengerészektől, hogy teljes lendülettel folytassák az előkészületeket, ráadásul több helyen (holland front, Zeebrugge, Borkum, Alexandretta, Szmirna, Szaloniki, Raguza, Szerbia, Északi-tenger). A január 20-i kabinetülés fontos mérföldkő volt a nemzeti stratégia vitájában. Megvizsgálták az élelmiszer drágulását; megvitatták Lloyd George javaslatát a Monarchia délkelet felől való megtámadására; szó volt Görögország kompenzálásáról. Lloyd George azt várta a görögöktől, támadjanak Ausztria–Magyarországra, segítve ezzel Szerbiát. Maguk a görögök inkább délen harcoltak volna a gyűlölt Oszmán Birodalom ellen. Január 21-én Asquith, Grey, Lloyd George és Hankey, valamint Millerand francia hadügyminiszter megegyeztek, hogy a nyugati frontról átirányítanak erőket a Balkánra. Asquith ezért még aznap írt Greynek, hogy 80 ezer német csatlakozik az osztrákokhoz a Balkánon, sürgősen kérjen gyors román és görög segítséget, hogy megmenthessék Szerbiát. Ezzel új célt jelöltek ki az új hadsereg számára. Asquith-et meggyőzték, hogy Flandriában lehetetlen az áttörés, és French Zeebrugge-terve megvalósíthatatlan.

Két végzetes hibát lehet elkövetni háború idején: vakon nekirohanni egy kőfalnak, vagy szétszórni az erőket több, különálló hadműveletre. A britek mindkettőt elkövették, írja a szerző, és úgy tűnik, Churchill egyik hibának sem volt tudatában. Szerencsére Kitchener józanul ítélte meg a dolgokat. A kőfalba verni a fejünket utalás a nyugati frontra; megosztani az erőinket pedig a sokféle tervre vonatkozott. A miniszterelnök végre elhatározásra jutott január 21-ére. Elfogadta, hogy a legcélszerűbb döntő csapást mérni a központi hatalmakra a teljes brit katonai és diplomáciai offenzívával a Balkánon. Az ezzel versengő alternatív terveket Gallipolival együtt félretették. Eközben Grey, Kitchener és Callwell már szervezte az expedíciós erők Szalonikibe szállítását. A francia kormány tiltakozott, hogy brit csapatokat ne vigyenek el a nyugati frontról. Ettől Millerand is elzár-

között, sőt a francia tengerügyi miniszter azt követelte, hogy a parancsnokság a Mediterráneumban a franciáké legyen. Churchill dühös volt a francia válasz miatt, de végül engedett, visszavonta a brit csapatokat Szíriától, és lemondott az alexandrettai hadműveletről. Így megkapta a franciák beleegyezését, és előkészíthette a Dardanellák-hadműveletet. Grey eközben szervezte az összefogást Athén, Szófia és Bukarest között a közös hadtest érdekében. Görögország még mindig nem tudta, mit kap a csatlakozásáért, Oroszország nem nyilatkozott.

A élelmiszerbizottság pontos adatokkal készült fel a következő ülésre. Megállapították, hogy szeptemberre Nagy Britanniának legalább 3,75 millió tonna búzát kell behoznia, és Európa többi részének további 5 millió tonnát. A világ szükséglete 42 millió quarter, tehát 7 millió quarter fog hiányozni. Éhínség nem fenyegetett, de nagyon súlyos lesz a drágulás. 70 shilling/quarter fölött már szociális nyugtalanságra lehet számítani. Az 1914-ben alapított Rew Bizottságnak az volt a feladata, hogy akár manipuláció révén, de tartsa ellenőrzése alatt a piacot. Többféle lehetőséget mérlegeltek, például jöhetne a búza Oroszországból hajóval Odesszáig, vasúton tovább Szalonikibe, de a be- és átrakodáshoz nem volt elég gép. Egy újabb javaslat szerint Arhangelszken keresztül kellene hozni a búzát, végül ezt is elvetették. Szükségesnek látszott, hogy a kormány rögzítse a kenyér árát. Ehhez az egész iparág munkáját, árát szabályozni kellett volna, ami hatalmas apparátust igényelt volna. Asquith ezért úgy határozott, hogy a megoldás mégis csak a Fekete-tengeri kijárat megszerzése lenne. Keynes is arra a következtetésre jutott, hogy „meg kell ostromolni a Dardanellákat”. Más tekintélyes szakértőktől hasonló vélemény érkezett. Fisher szintén kidolgozott egy tervet, amellyel le akarta tolni a pályáról a Dardanellák-tervet. Ő lezárta volna a kereskedést az Északi-tengeren, és elaknásította volna azt. Churchill ellenkezőleg, azt szerette volna, ha a királyi hajóhad sokkal aktívabb a német partoknál. Fisher gondosan felépített gazdasági nyomás alá helyezte volna a németeket, Churchill pedig ad hoc offenzívával ágyúzni akarta a partokat. Churchill felháborodással fogadta Fisher tervét. Asquith a Churchill tervét szétosztatta a tanács tagjai között, a Fisherét nem. Fisher lemondással fenye-

getőzött. Másnap kijelentette, nem ellenzi sem a Zeebrugge-, sem a Dardanellák-hadműveletet, ha ezzel párhuzamosan nagy erőkkel tartják a belga partot egészen a holland frontig. Azt javasolta, ne vessenek be modern hajókat a Dardanelláknál, ezzel csökkentsék a veszteséget. És ragaszkodott szárazföldi csapatokhoz is. Fisher nem értette meg, hogy az élelembeszerzés a nemzet politikájának része, nem pusztán katonai stratégia kérdése.

A január 28-i tanácskozás

A találkozó előtt Asquith magához hívta Churchillt és Fishert, és megegyezésre szólította fel őket. Ezután Churchill beszámolt a háborús tanácsnak, hogy Miklós nagyherceg és a Francia Admiralitás egyöntetűen helyeselték a Dardanellák-tervet. Kitchener, Balfour, Grey és Callwell szintén előnyökre, az orosz búzára, a búza árának csökkenésére, az orosz adósság törlesztésére, a balkáni viszonyok rendezésére, továbbá Törökországnak a háborúból való kimaradására számítottak. Lloyd George pénzügyminiszter nem támogatta lelkesen a támadás tervét, mert az ő vállát nyomta az egész terv finanszírozása, az oroszok hatalmas összegű kölcsönkérése, ő volt felelős a Rew-bizottság költségeiért és a nép lázongásáért a kenyér drágulása miatt. Végül ő küldött egyre több forrást a keleti Mediterráneumba, tehát később komolyan felelős lett a Dardanellák-vereségéért.

Asquith miniszterelnök január 21-én még mellékesnek tartotta a Dardanellák-hadműveletet, 28-án a legfontosabbnak tekintette. A változást a búza rémisztő drágulása okozta. Úgy gondolta, hogy könnyebb és olcsóbb lesz megtámadni a Dardanellákat, mint lecsillapítani a kenyér drágulása miatt kitört belföldi lázadásokat. John Maynard Keynesnek is ez volt a véleménye. Asquith a parlamentben szintén a gabona-ellátás fontosságát hangsúlyozta, akkor is, ha a Dardanellák-hadművelet komoly kockázattal jár. Döntésük politikai–gazdasági, nem pedig stratégiai megfontolásokon nyugodott. A tanácskozás délutánján, mivel nem az ő javaslatát támogatták, Fisher ki akart rohanni az ülésről, hogy megírja a lemondását, de Kitchener visszatartotta. Utólag kiderült, mindenki tudta, mi Fisher véleménye.

Miért nem vették figyelembe? Miért nem mondhatta azt, hogy a hadművelet lehetetlen és magasak lesznek a veszteségek. Azért, mert a kudarc elhanyagolhatónak látszott, míg a siker óriási lett volna. A vereségtől nem tartottak, mert a török hadsereget gyengének, széthúzónak tartották. Január 28-án végül nem született határozott döntés a Churchill–Carden hadműveletről, de hallgatólagosan elfogadták, hogy az admiralitás tengeri támadást indít a Dardanelláknál.

Ezután még három fontos témát tárgyaltak meg: French Zeebrugge-tervét elhalasztották; két hadtestet küldenek francia hozzájárulással a Földközi-tenger keleti részébe Szerbia megmentésére; és megindítják a Churchill–Carden tengeri hadművelet a Dardanellák átjárójáért. Mindháromnál egyetértő támogatás alakult ki, és megszerezték a francia és a görög hatóságok hozzájárulását. Az admiralitás január 31-én adta ki a parancsot Carden altengernagynak a támadás megkezdésére. Fisher nem bízott a győzelemben, és nem vállalt felelősséget az esetleges kudarcért. Próbálta meggyőzni a kormányt, hogy Németországot helyezzék blokád alá az Északi-tengeren. Fisher elküldte Balfournak „Steady Presssure" című iratát, de Balfour félreértette Fisher elképzeléseit, és a Dardanellák-tervet támogatta. Úgy vélték, ha a brit hajók a törökök lőtávolságán kívülről lövik a partokat, legfeljebb egy-két hajót veszíthetnek, s ha mégis súlyosra fordulna a helyzet, bármikor visszavonulhatnak. A brit vezetés többsége és Churchill így gondolta.

Az élelmiszerár-bizottság és Asquith és Keynes jól látták a Dardanellák megnyitásának fontosságát. India alkirálya korábban embargót rendelt el a búzakivitelre, amely 1915. március végén lejárt, és a britek várták a beérkező búzát. 100 ezer tonnát rendeltek volna, de csak azért, hogy ne legyen pánik. Február 11-én a miniszterelnök az alsóházban az életfontosságú cikkek áráról beszélt, elutasította az árak rögzítését, és elkötelezte magát a szabadpiaci kereskedelem mellett. Eközben kedvezőtlen válasz érkezett Lord Crewe kérdésére az indiai kormánytól. A nép éhezése miatt kénytelenek kiviteli embargót hirdetni. Runciman, a Kereskedelmi Kamara elnöke rámutatott: ha Anglia nem kapja meg Indiából a gabonafölösleget, az a legnagyobb katasztrófa lenne Nyugat-Európára nézve. Hogy Amerika

ne emelje a búza árát tovább, két dolgot lehetett tenni: kinyitni a Dardanellákat, vagy erőltetni, hogy Indiából jöjjön a gabona.

Eközben a háborús tanács a Dardanellákról tárgyalt. A hadvezetés azt remélte, hogy ha a tenger felől győznek, összeomlik a katonai junta Konstantinápolyban. Calwell, Fisher és mások szerint a tengeri expedíciót nagy szárazföldi erővel kell támogatni. Hankey azzal érvelt, hogy ha a hajóik át is mennek a Boszporuszon, ki védi meg őket a partokról tüzelő törököktől. Asquith elfogadta, hogy French altábornagytól szárazföldi kontingenst kell kérni Egyiptomból, Máltáról. Callwell Flandriából hozott volna katonákat. Két nappal később a brit XXIX. hadtest indult volna Szalonikibe. A görög minisztérium kijelentette, hogy meghívás nélkül a brit csapatok nem mehetnek Szalonikibe. Az Egyiptomból elindult hajókaraván 50 ezer embert szállított. Fisher még több katonát kért. A háborús tanács azonban még nem tisztázta, hogy a brit katonák hogyan szállnak partra a 40 ezernyi török erővel szemben. A Gallipoli-félsziget hegyes, kopár vidék volt, nem volt vasútja, csupán egyetlen kavicsos útja. A török csapatok csak csónakokon kaphattak utánpótlást a Márvány-tengeren át. Ezt kellene a brit flottának a szorosban megszakítani.

A hajóhad támad

Február 19-én a Brit Földközi-tengeri Flotta megkezdte a Dardanellák külső erődjének ágyúzását. Késő délután Churchill győzelmes kommünikét adott ki. Az erőd európai oldala már elcsendesedett, az ázsiai oldalon még tüzeltek, de a sötétség beálltával ott is felfüggesztették az ágyúzást. A sajtó mámorosan ünnepelt, Fisher admirálist tömjénezték, aki kijelentette, hogy jobb lenne csendben maradniuk. Rejtve lehetnek ágyúk a magaslatokon, és lőhetik a brit hajókat. A kabinet szerint nem kellett volna Churchillnek a sajtóban bejelentenie a támadást. Churchill azonnal követelte az elérhető csapatokat a Földközi-tenger keleti részébe, mert most már teljesen végig akarta vinni a Dardanellák elfoglalását.

A háborús tanács következő ülésén nagy összevisszaság uralkodott. Miért kellene még szárazföldi katonaság, és mennyi? Miért van

szüksége Britanniának a Dardanellákra? Csak Balfour ragaszkodott az eredeti célhoz: bevenni Konstantinápolyt, megszerezni az orosz búzát, de a hangja elveszett a hangzavarban. Lloyd George 100 ezer katonát akart odavezényelni. Kitchener most már nem akart visszavonulni, de a többiek igen. Február 25-én megjavult az idő, és a hajóhad újrakezdte az ágyúzást. Másnap Carden azt írta, a külső erőd védelmét megsemmisítették, és aknatűzbe vették a szoros belsejét. Mindenki örült. Az első lord még kijelentette, hogy három héten belül átmennek a Dardanellákon és Konstantinápoly „a miénk" (194. o.). Ekkor újra rossz hangulatú két és fél órás vita következett. Churchill további hadseregrészeket követelt, Kitchener szerint elég, amit odaküldtek. A többség Kitchenert követte, elkeseredett vélemények és ellenvélemények hangzottak el.

Asquith és a háborús tanács eredetileg alacsony kockázatú tengeri támadásra gondolt a Dardanelláknál, s ezzel párhuzamosan offenzívát akart indítani a Balkánon. Asquith, Balfour és Crewe célja az orosz búza megszerzése, az árának csökkentése, és a társadalmi nyugtalanság megakadályozása volt. Amint egyetértés született a hadműveletről, a vélemények ismét állandóan változtak. Churchill eltúlozta a sikert reményét. Eredetileg szó sem volt 50 ezer fős szárazföldi haderőről. A franciák féltékenyek voltak az esetleges brit sikerek miatt, ezért lassítottak volna a Földközi-tengeri offenzíván. Február 18-án nagyobb német győzelemről érkeztek hírek a keleti frontról, és orosz összeomlásról beszéltek. Asquith segíteni akart Oroszországon, de a búza megszerzése is fontos volt, mert Indiában erősödött a válság. Lloyd George azt akarta, hogy az ő Balkán-stratégiáját támogassák. Így aztán a Dardanella-terv háttérbe szorult.

Mindeközben Keynes javaslatára a brit kormány Lord Hardinge indiai alkirály közreműködésével egyezséget kötött: London hozzájárult, hogy kiterjesszék a búzaexport tilalmát, Új-Delhi pedig kibocsát egy kiáltványt, miszerint a búzát már megvette Nagy-Britannia. Ehhez az szükséges, hogy áprilistól havonta legalább 150 ezer tonna búzát szállítson India, 1915 végéig összesen kétmillió tonnát. Hardeinge aláírta az alkut, és Új-Delhi nyilvánosan kihirdette az angol–indiai egyezményt. Ez a mennyiség kevesebb mint a felét fedezte

Britannia következő hat havi szükségletének. Ezért ezután is szükség volt az orosz búzára. Február 26. és március 18. között Carden admirális optimista telegramokat küldött Churchillnek, és az első lord a bevonulást tervezte Konstantinápolyba. Az oroszokra ráparancsolt, készüljenek Fekete-tengeri flottájukkal a Boszporusz megtámadására, mert a Dardanelláknál a vártál hamarabb áthalad a királyi flotta. A külügynek azt üzente, készüljön a békekötésre. A török–német flotta kapitulálása csak idő kérdése. Még egy csapat tisztet és tengerészt oda is küldött az erődhöz, nézzék meg, hogy a törökök elhagyták-e azt. Meglepetésükre a török tüzérség sértetlen volt, a támadás csak húsz ágyújukat tette tönkre. Churchill ezt is pozitívumként magyarázta. Többen lelkendeztek, és már látták, hogy ömlik a búza délkelet-Oroszországból. Mivel az egész világ számított a királyi flotta győzelmére, a búza ára esett, és 47 shillingnél állapodott meg március 5-én.

Újabb öröm volt, hogy Venizelos három hadosztályt küld Gallipolihoz. Az 50 ezer görög katonával, a 60 ezer brit és 18 ezer francia katonával együtt már elegendő támogatást tudtak adni a flottának. Churchill biztosra vette a győzelmet. Az volt a szándéka, hogy elfoglalja Törökország összes európai területét. Grey figyelmeztette kollégáit, hogy Konstantin király és Metaxas tábornok még nem hagyta jóvá Venizelos ajánlatát. Buchanan attól tudósított Pétervárról, hogy a cári kormány nem nézné jó szemmel a brit győzelmet a Dardanelláknál, és ellenzi a görög együttműködést. Végül a cár megüzente, igény tart Konstantinápolyra és környékére. Azonnal jött egy másik üzenet Sazanovtól: ha a nyugat nem fogadja el az oroszok területi követelését, lemond, és ezzel utat nyit az orosz–német különbékekötésnek. A bejelentéssel a diplomácia ege elsötétült. Asquth két pokoli problémát látott. Az első, hogy az oroszok azért akadályozták meg Olaszország csatlakozását az antanthoz, mert az olaszok magukénak akarták a dalmát partokat, s ezzel sértették Szerbiának, Oroszország védencének érdekeit. A második, hogy Oroszország be akarja kebelezni a birodalmába Konstantinápolyt és a szorosokat, ezért akadályozza, hogy a görögök részt vegyenek az ottani harcokban. Bulgáriában és Romániában félelem uralkodik, hogy elveszítik kijáratukat a

Fekete-tengerre, és ki lesznek szolgáltatva Oroszországnak. Néhány óra múlva megérkezett a hír, hogy Venizelos nem tudja tartani az ígéretét németbarát királya és az oroszok ellenállása miatt, és lemond.

Pár nappal később Oroszország bejelentette további igényét: az összes európai török területet akarja és a Boszporusz ázsiai partját is. Asquith és a kabinet elfogadta, hogy Konstantinápoly az oroszoké legyen. A Konzervatív Párt vezetőinek jó része vonakodott elfogadni az orosz ultimátumot. Arra gondoltak, hogy majd a franciákkal együtt jelentős török területeket kapnak. Március 5-én Carden telegramot küldött Londonba, hogy ha az időjárás engedi, tizennégy nap múlva áthatolnak a szoroson. Fishernek nem tetszett a hadműveletet. Valóban, a szorosban küzdő hajókat lőtték az elrejtett török ágyúk. A törökök harci kedve és szervezettsége újjáéledt. A tisztek közül sokan tele voltak kétellyel. Sir Maxwell hitetlenkedve fogadta a parancsot, hogy az ANZAC csoportját küldje a Dardanellákhoz. Az ANZAC ausztrál és Új Zéland-i önkéntesekből állt, könnyű tüzérséggel, tapasztalat és felszerelés nélkül. Maxwell tiltakozott a csoport bevetése ellen. Kitchener megnyugtatta, hogy ezeknek a katonáknak csak biztosítaniuk kell a már elfoglalt átjárót. Maxwell ezt nem hitte. Birdwood felderítő főhadnagy igen erős török védelemről számolt be, ezért szerinte teljes tengeri és szárazföldi támadásra kell felkészülniük. Kitchenert ez megdöbbentette, ő azt hitte, hogy a hajók elvágják az ellenség utánpótlási vonalát, s a törökök meghátrálnak.

Birdwood továbbra is makacsul állította, hogy a tengerészek segítség nélkül nem tudnak átjutni a szoroson, és nem kis csetepaté vár rájuk. Birdwood levele 2-3 nap alatt érhetett Londonba Kitchenerhez. Maxwell 8-i levele pesszimistább volt. Megírta Kitchenernek, hogy ha a hajóhad át is jut a szoroson, azzal még az nem lesz biztonságos, amíg a Konstantinápolyt fenyegető török hajókat, és a Boszporuszban a törököket térdre nem kényszerítik. És fenn a dombokon, ahol a flotta ágyútüze már nem segít, nincsenek utak, ott állandó harcban lesznek kellemetlen körülmények között. Maxwell magánlevélben azt is megírta Kitchenernek, hogy hagyjon fel Gallipollival, Törökország e nélkül is széthullhat, Enver csillaga hanyatlóban. Kitchener nem tette közzé Maxwell és Birdwood súlyos figyelmeztetését,

pedig bízott bennük. Március 10-én este Carden jelentette, hogy az erődök lassú bombázása eredménytelen, s nagy mennyiségű lőszert kért. Churchill megígérte a lőszer-szállítmányt. Március 12-én újra tanácskozást tartottak, Hamilton tábornokot nevezték ki a hadsereg élére. Többen kétségesnek látták a hadműveletet. Kitchener ragaszkodott a XXIX. hadtesthez, mert az tapasztalt katonákból állt. Március 13-án Churchill kiadta a parancsot, hogy kíséreljék meg a közelharcot. Carden rosszulléte miatt a parancsnokságot John de Robeck vette át.

Hankey kérte Asquith-t, fontolja meg a Dardanellák-hadművelet folytatását, és azt is, alkalmazzanak-e szárazföldi hadsereget is. Március 18-án szép volt az idő, és de Robeck ellentengernagy felvezette a flottát a szorosba és ágyútüzet nyitott az erődökre. A nap végére a tizenhat nagy hajóból hat tönkrement, illetve elsüllyedt. A hadvezetés erősítésül négy hadihajót küldött a helyszínre. Hamilton tábornok megállapította, hogy a törökök éjszaka újjáépítették a lövészárkokat, drótakadályokat. Ezért azt javasolta, ne szálljanak partra a britek. Kitchener mégis úgy döntött, el kell foglalni a Dardanellákat. Hamilton és de Robeck úgy vélekedtek, csak egy szárazon és vízen egyszerre kivitelezett partraszállás hozhat eredményt, mégpedig a XXIX. hadosztály részvételével.

Nehéz megmondani, hogy a bekövetkezett zűrzavarban ki volt a felelős azért, hogy a hajóhad ágyúinak használatáról áttértek a szárazföldön és vízen történő együttes partraszállásra. Asquith szerint a döntés csak Kitchenertől és Churchilltől jöhetett. Persze, ebben sem volt egyetértés. Churchill kijelentette, hogy hajlandó még 7-8 hadihajót is elveszíteni – de ezt a telegramot Fisher nem továbbította. Másnap este a hírre, hogy a törököknek kevés a lőszerük, Asquith engedélyezte, hogy de Robeck indítson szárazon és vízen támadást a szorosban. Fisher nem helyeselte, majdnem lemondott. Asquith, Winston és Kitchener azt akarták, hogy a flotta nyomuljon be nagy erővel a szorosba. A szerző megjegyzi, hogy Asquith nem nagyon szeretett dönteni, és félt a vitáktól. Balfour úgy vélte, hogy nagy haderővel lépésenként haladva küzdeni a félszigeten képtelenség. Harcourt és McKenna Churchillnek minden kezdeményezését

rosszindulattal kezelte. Asquith rosszul érezte magát a veszekedő politikusok között. Közben a görög hadparancsnok értesítette a briteket, hogy a török védelem túlságosan erős Gallipolinál, hogysem át tudnák törni. Hamilton támadási terve hadászati összeomlást hozna. Callwell ugyanezen a véleményen volt. Kitchener elismerte, nagy veszteségekbe kerülne, de szerinte sikeresek lehetnek. Churchill szintén aggódott, betegnek látszott. Richmond kapitány inkább Haifánál és Bejrútnál támadta volna a törököket, de Churchill elutasította a javaslatot.

A háborús tanácsban február 16-a óta nem beszéltek a búzáról, de a Rew-bizottság foglalkozott vele. Két szempontot vizsgáltak: az árak titkos manipulációját és a Dardanellák ostromát. Február 20-án az állam titkos ármanipulációs kísérlete lelepleződött. A következmények rendkívül súlyosak voltak. Ironikus, hogy a leleplezést Churchill bejelentése okozta, miszerint a kormány erőszakkal meg akarja szerezni a Dardanellákat. A következő két hét alatt az árak 20 százalékkal estek, a brit gabonakereskedők nem vásároltak, mert a még alacsonyabb árakra, az átjáró felszabadítására és a Fekete-tengeri búzára vártak. Egyetlen cég vett búzát a Rew bizottság utasítására, kb. egymillió quartert, nagyon drágán Argentínából. Ebből kiderült, hogy a kormány állt a titkos vásárlások mögött. A kereskedők dühösen otthagyták a megbeszélést. A Rew-bizottság belátta, a manipuláció nem működik, és megszüntette a programot az USA-ban. Március 29-én az élelmezési bizottság megtudta, a következő hetekben egyáltalán nem várható búza. A kereskedők bojkottálták a vásárlást. A helyzet rémisztő volt: a kormány árcsökkentő szándéka a gabona teljes hiányát okozta. A bojkottot Shipton Anderson cége vezette. Bejelentette, hogy csak akkor tér vissza a kereskedésbe, ha a kormány nyilvánossá teszi, mikor, mennyi búza érkezik be az országba. Henry Rew szerint ez valódi zsarolás. Ha a kormány aktív marad a piacon, a kereskedők fenntartják a bojkottot. Ha visszavonul a piacról, a bojkott abbamarad, de a búza ára hatalmasra szökik. Komplikálta a dolgot a várakozás, hogy a Dardanellákon át majd olcsó búzához lehet jutni. Az argentínai szállítás is akadozott a hajózás megszakadása miatt.1915. április 12-én bejelentették, hogy a kor-

mány nem vásárol ezután búzát, azt a Gabonakereskedelmi Társaságok intézik. Egyúttal felszámolta a jövőbeli kereskedési szerződéseit. Furcsa volt, hogy a brit cégek eladták a kereskedőknek a behozott búzát, azok pedig átvitték a kontinensre, mert ott többet kaptak érte. A helyzet rosszabbodott, amikor Amerikából jelentették, hogy nincs búzájuk a rossz időjárás miatt.

A gonosz játék – Katonai kudarc és politikai összeomlás

Ma a Dardanelláknál a legkockázatosabb játék kezdődik, amit valaha egy kormány elindított – írta Lord Fischer admirális 1915. április 25-én. A parancsnokok pesszimisták voltak. Egyikük gonosz játszmának nevezte a gallipoli támadást. Maxwell tábornok rettegett a témától, mert partra szállni modern gránáttűzben teljesen lehetetlen. Megírta Kitchenernek, jobb lenne Szalonikinél próbálkozni, Oroszországgal együtt segíteni Szerbiának, vagy Alexandrettába menni. Kitchener válasza nem maradt fenn.

1915. április 25-én az ANZAC csoport partra szállt a Gallipoli-félsziget kis öblénél. Csekély ellenállásba ütköztek, és indultak a félsziget belseje felé. Egy órával később tizenkét mérfölddel délre a XXIX. hadtest elfoglalt egy nagyobb tengerparti részt a félsziget csúcsánál. A szorosban a francia hadtestet tették partra Kum Kalé-nél. Ennek a véres napnak a története jól ismert. A brit támadás mindjárt megingott, amint a hajó ágyútüzet kapott a védelemtől. Bár a többi csapat megkapaszkodott a partszakaszokon, a brit hadvezetőség elbizonytalanodott. A veszteség magas volt, az utánpótlás pedig kevés. Az oszmán hadsereg ahelyett, hogy összeomlott volna, vad határozottsággal küzdött. Május 6-dikán Hamilton parancsot adott csüggedt és kimerült csapatainak egy újabb frontális támadásra a török lövészárkok ellen. A támadás súlyos áldozatokkal járt. Május 9-én Hamilton beismerte a vereséget. Az elesett 30 ezer katonája pótlására erősítést kért Londontól. A francia hadtest vesztesége 60 százalékos volt. Felmentő sereg azonban sehol. A gyors, könnyű győzelem helyett a megalázó vereség egy másodrangú hatalomtól még súlyosabbnak látszott. Churchill kétségbeesetten parancsot küldött de Robeck admirálisnak, hogy támad-

jon újra a szorosban. Fisher Hankey segítségével visszavonta ezt a parancsot, és megpróbálta megmagyarázni, miért végződne vereséggel. Churchill a miniszterelnöktől kért jóváhagyást az újabb támadásra. Az admirális azonban Hankeyt küldte Asquith-hoz, hogy ne fogadja el a javaslatot. Fisher ismét a lemondását tervezte. A következő pár napon Hankey ide-oda járt Asquith, Fisher, Churchill és mások között, és mindenki Fishert támogatta Churchill ellenében. Asquith nem volt olyan állapotban, hogy a politikai válságot kezelje, mert a nő, akit szeretett, máshoz ment férjhez, Winston és Fisher veszekedtek, és a gyors győzelem reménye elpárolgott. A május 14-i háborús tanácsi ülésen Kitchener, Churchill és Ficher egymásra próbálták terelni a felelősséget. Churchill további hadihajókat és felszerelést kért Fishertől, majd annak távollétében még tovább rendelkezett. A többiek Fisher mellé álltak, aki ellenezte a Dardanella-műveletet. Fisher beadta lemondását, mert nem értett egyet az első lorddal.

Május 17-én meglepetésre Asquith új koalíciós kormányt állított fel a Munkás- és a Konzervatív Párttal. Asquith maradt a miniszterelnök, Kitchener a háborús hivatal vezetője, Grey külügy-, McKenna pénzügyminiszter, Churchill tagja maradt a kabinetnek, de az admiralitás első lordja Balfour lett. Bonar Law és Chamberlain államtitkárok lettek. Az első tennivaló a katonai összeírás bevezetése volt, de válogatva, hogy a magasan képzett szak- és szállítómunkásokat, bányászokat ne sorozzák be. Ennek végrehajtása hónapokba telt. Ami a Dardanellákat illeti, Asquith, Kitchener, Churchill, Crewe, Balfour, és mások folytatni akarták a támadásokat. Mindannyian rendkívül fontosnak tartották, hogy sikert arassanak Gallipolinál. Azt javasolták, erősítsék meg Hamilton hadseregét három hadtesttel és tüzérségi felszereléssel. Lloyd George szerint a kormány „egyenesen a katasztrófa felé menetel" (212. o.). Végül jóváhagyták a támadási tervet, és Hamilton összesen öt hadosztályt kapott.

Az orosz búza megérkezése 1915 júliusában már kevésbé volt beszédtéma. A gallipoli kudarc utáni napokban kiderült, hogy az argentínai ellátmány kimerült. Ekkor a kabinet élelmezési bizottsága békét kötött a gabonaimportőrökkel. Azok vállalták, hogy lesz elég búza, de nem volt rá biztosítékuk. Egy quarter búza ára 70 shilling

körül volt, Britanniának 10 millió quarterre volt szüksége. Jövő kereskedéssel le volt kötve 2 millió quarter, Indiából 2,5 quaterre számíthattak augusztus előtt, de még hiányzott kb. egy millió tonna búza. Ezt Észak-Amerikából várták, ahol jó termés volt. Az árak két hét alatt 25 százalékkal csökkentek. A Rew-bizottság jelentette, a búzaválságnak vége, nincs szükség sem orosz, sem indiai búzára. A Dardanellák-hadművelet már nem volt fontos. O'Beirne nagykövet azt jelentette Petrográdról, hogy nincs elég szekerük, hajójuk, mert a háború elvitt minden eszközt. Ez azt is jelentette, hogy az oroszok nem jutnak hozzá valutához. 1915-ben óriási búzatermés volt szerte a világon, mindenütt megteltek a raktárak.

1915 augusztus elején Hamilton tábornok hadserege öt tüzérségi hadtesttel megerősítve készen állt az újabb támadásra. Most már komoly győzelmet vártak a Dardanelláknál. Hankey is bízott a sikerben. Azt tervezték, hogy előrenyomulnak az ANZAC-part fölött a Sari Bair magaslatra, és onnan fenyegetik az ellenséget oldalról és hátulról. A fő támadást Birdwood veterán ANZAC-jai, plusz az indiai csapatok és az új hadsereg öt brigádjának önkéntesei indították el. További 20 ezer önkéntesnek az volt a feladata, hogy szálljon partra északabbra, a kevésbé védett Suvla-öbölnél és fedezze az ANZAC északi szárnyát. A támadás augusztus 6-dikán kezdődött. Az ANZAC-támadás nem ért el eredményt. Északon a brit csapatok szinte ellenállás nélkül partra szálltak a Suvla-öbölnél, de ahelyett, hogy elfoglalták volna a hegygerincet, beásták magukat a parton, és már nem tudták megmenteni az ANZAC csapatot. Augusztus 11-dikén Hamilton belátta, hogy vesztettek, és elhalasztotta a további támadást. Hankey ugyanezen a véleményen volt. Asquith, bár nem volt bosszúálló ember, de először azt akarta, Kitchener állítsa haditörvényszék elé a felelős tábornokokat, és bocsássák el őket a hadseregből. A vereség felmérhetetlen volt. Hamiltont leváltották, és Munro tábornok, látva a helyzet reménytelenségét, elrendelte a csapatok visszavonását. A kabinet még két hónapig habozott, végül december 20-án kivonta a csapatokat. 1916. január 8-án az utolsó brit katona is elhagyta a félszigetet.

Lambert az alábbiakban foglalta össze következtetéseit: a Dardanellák támadása elbukott. Fischer admirális előre figyelmeztetett

erre, s igaza lett, de a kormánynak is igaza volt. Lambert – azokkal a történetírókkal szemben, akik Churchillt, a Dardanellák-hadművelet kezdeményezőjét okolták az eseményekért – a miniszterelnök és a többi hat hadvezető felelősségét vizsgálta, hiszen ők hagyták jóvá a javaslatot. A fő kérdés az, hogy a háborús tanács miért egyezett bele a támadásba. A szerző aprólékos gonddal tekintette végig a forrásokat, felkutatta a tárgyalások jegyzőkönyveit, a résztvevők visszaemlékezéseit, magánleveleit, és részletes nemzetközi gazdasági, pénzügyi hátteret nyújtott a gallipoli-történet megértéséhez. Lambert pontosan számba vette, mikor mi történt, ki mit javasolt. Bemutatta azt is, hogy idővel új szempontok merültek fel, változtak a körülmények és a szereplők véleménye is. Ez lehetetlenné teszi, hogy egyetlen magyarázatot lehessen találni.

A könyv szerzője először két ismert megállapítást vizsgált meg, valóban ezek indították-e el a Dardanellák-hadműveletet. Az egyik az 1915. január 2-án érkezett orosz telegram volt, melyben Britannia segítségét kérték Törökországgal szemben, mert a kaukázusi fronton nagy nyomás nehezedett rájuk; ez az orosz telegram. verzió. A másik, a stratégiai kezdeményezés tétele szerint a gallipoli hadművelet hadászati kezdeményezés volt a britek részéről, mert fel akarták oldani a nyugati fronton kialakult patthelyzetet.

A stratégiai kezdeményezési tétel hívei a problémát elsősorban katonai jellegűnek tartották, ahogyan Churchill is. Hankey és Lloyd George másként gondolkodtak. Hankey erős tengeri nyomást akart gyakorolni a központi hatalmak gazdaságára, Lloyd George pedig diplomáciai eredményeket akart elérni a Balkánon. A stratégiai-kezdeményezési tétel hibája az volt, hogy a hadászati szemponton kívül a politikai, társadalmi, financiális és gazdasági részletekkel nem törődött. Pedig két nem hadászati probléma azonnal jelentkezett: a gabona ára emelkedett és Oroszország 100 millió font kölcsönt követelt, hogy lőszert vásárolhasson. Ha Britannia megtagadja a kölcsönt, azt kockáztatja, hogy Oroszország különbékét köt Németországgal. Balfour fő tétele az volt, hogy biztosítani kell az ország gazdasági és társadalmi stabilitását. French a flandriai partoknál a Zeebrugge-műveletet akarta megvalósítani. Ez a stratégia kisiklott, mielőtt elkez-

dődött volna. Az orosz telegram éppen e vita közepette érkezett. A kormány határozatlan volt, Churchill erőltette a gallipoli-támadást, míg például Kitchener Szíriában akarta megtámadni Törökországot. Lord Crewe Mezopotámiában, mások Szmirnánál (ma Izmir) támadtak volna. Bár Törökország nem veszélyeztette a brit érdekeket hagyományos katonai vagy diplomáciai értelemben, de a gabona árára, illetve a behozatalára nézve súlyos veszélyt jelentett. Ezért tartotta a kormány 1915 januárjában a törököket ellenségnek. Nem egyedül az orosz telegramnak tulajdonítható tehát a hadműveleti döntés.

Jelentős volt a január 13-i háborús tanácsi ülés. Ekkor hagyták jóvá Churchill támadási tervének az előkészületeit. Ugyanígy a French-féle Zeebrugge-tervelőkészítése is napirenden szerepelt. További hadműveletekre szintén engedélyezték a felkészülést Borkum, Ragusa, Szaloniki, Szmirna és Alexandretta ellen, azonban egyik tervre sem voltak források, sem határidők. Jellemző volt Asquith-re, hogy halogatta a döntést. Egy hét múlva a miniszterelnök Lloyd George elképzelése mellé állt, miszerint létre kell hozni a Balkán-konföderációt és Ausztria–Magyarországot támadni, nem a törököket. A többi hadműveletet elhalasztották, és két brit reguláris hadtestet Szalonikibe küldtek. Ez a Balkán-terv reális volt, és kapcsolódott a Dardanellák-hadművelethez.

A döntést French kifogásolta, aki a nyugati fronton akart harcolni, és a búza drágulása ellen akart tenni. A miniszterelnök, bár alig 24 órája döntött Ausztria–Magyarország elleni hadműveletről, most a búzabehozatal, azaz a Dardanellák célpont mellé állt. A többiek szintén, és a Zeebrugge-tervet félretették. A búza-téma valóban nagyon súlyos volt. A Dardanellák megnyitása nemcsak ezt a gondot oldotta volna meg, hanem helyreállította volna az oroszok hitelképességét, nem lett volna szükségük a brit kölcsönre. Lambert ismételten hangsúlyozza, hogy ez előbbi szempontok sokkal inkább hozzájárultak, hogy a britek Gallipolinál támadjanak, és nem az orosz telegram, de nem is a nyugati front helyzete vezetett el a Dardanellákhoz. Grey arra is számított, hogy a brit flotta jelenléte Konstantinápolynál elősegítheti a török katonai junta bukását. Lambert szerint tehát sokféle oka volt a Dardanellák-hadművelet megindításának.

A következő három hétben a brit csapatok felkészültek a Dardanellák elleni hadműveletre, melyben 50 ezer fő vett részt. Február 19-én a brit hajók bombázni kezdték a külső török erődöket. Másnap Churchill bejelentette, a hadihajók benyomulnak a szorosba is. Ez a győzelmi hangulat március elejéig tartott, akkor hirtelen vége szakadt. A görög segélycsapatok nem érkeztek meg az orosz ellenállás miatt. A britek elrendelték az egyidejű tengeri és szárazföldi támadást. Március 18-án borzalmas harc kezdődött, melynek során a flotta elvesztette hadihajói harmadát. Ekkor áttértek a közelharcról az átfogó támadásra. A művelet április 25-én vereséggel végződött, és ebbe a liberális kormány belebukott.

Közben a búza-kérdés sem alakult megnyugtatóan. Az indiai búzán embargó volt, és kitudódott a kormány titkos ármanipulációja, mire a kereskedők bojkottba kezdtek. Bár a kormány teljesítette a kérésüket, a kereskedők inkább eladták a búzájukat a kontinensen, magasabb árért. A reményt a Dardanellák megnyitása jelentette volna. A kecsegtető lehetőséget azonban 1915. június közepén két tény kioltotta. A brit kormány rájött, ha megnyílik is az átjárás a szoroson, nagyon kevés orosz búza jön majd át az orosz vasút nagyon rossz állapota miatt. Emellett Amerikában óriási búzatermés volt várható, és az árak estek. Így, amikor a támadást megismételték augusztusban, már nem volt jelentősége a szoros megnyitásának.

A könyv szerzője végül is nem talált egyértelmű választ arra, mi volt az eredete a Dardanellák-hadműveletnek. Sok tényező járult hozzá a hadművelet eldöntéséhez, megvalósításához és a veréséghez. Egyrészt a búza témája. A történetírásban a búza és a Dardanellák elkülönült, pedig szorosan összekapcsolódtak. A hadtörténészeket kevéssé érdekelte a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi rendszer, a gazdaságtörténészek pedig nem érdeklődtek a katonai hadműveletek iránt. Ezért a két téma közti kapcsolat észrevétlen maradt. 1915 januárjában olyan nagyon megdrágult a kenyér, hogy komoly társadalmi feszültséget okozott. Az előrejelzések ötszörös árakról szóltak. A katonai és gazdasági ügyek közti összefüggés 1914 decemberében derült ki a kabinet számára, amikor Törökország lezárta a Dardanellákat. Ez a döntés elvette a világtól ellátmánya egynegyedét-egyharmadát. A hatás végigsepert a globális

gazdaságon, és keményen sújtotta az antant hatalmakat. Az oroszok elvesztették fő export-bevételüket és devizaforrásukat. Nem tudták fizetni hatalmas tartozásukat Franciaországnak, ez pedig a francia gazdaságot érintette súlyosan. Az oroszok Britanniához fordultak kölcsönért. A kérésük kétszeresen kényelmetlen helyzetbe hozta az angolokat. Nemcsak hogy kezességet vállaltak az oroszokért, de nyomást is gyakoroltak a dollár–sterling cserearányra is, mivel az oroszok a pénz nagy részét az USA-ban szándékoztak elkölteni. Britannia kellemetlen választás előtt állt: visszatartsa a pénzét, és kockáztassa meg, hogy Oroszország kilép a háborúból, vagy adja a pénzt, és ezzel az USA-t támogassa. Britanniának az olcsó búzaellátás az Achilles-sarka volt. A Balfour-bizottság tudta, hogy nem a búza hiánya a baj, hanem a dráguló ára és az ebből fakadó társadalmi elégedetlenség. Az áremelkedést egyebek között a világgazdasági rendszerbe beágyazódás okozta. Nemcsak árubőségre volt szükség, hanem a kereskedőhajók, a pénzügyi szolgáltatások és az információk áramlásának folyamatos biztosítására, valamint kölcsönös bizalomra. Balfourmár már a századfordulón érzékelte, hogy a globalizált világgazdaság igen-igen törékeny, és a stratégiának alkalmazkodnia kell ehhez. *Ivan Bloch, Norman Angell* és *Catain Mahan* is foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A nemzetközi búzakereskedelem – ez volt a világ első globalizált árucikke – törékeny volt. Ha bármelyik elem hiányzott, például a hajó vagy a hitel, a láncolat megszakadt. Ezenkívül a rendszer működése lélektani tényezőtől is függött: ha a szereplők pánikba esnek, vagy kihátrálnak a piacról, akkor az árak hektikussá válnak. Tehát nem az ellátással van baj, hanem rendszerbeli problémával állnak szemben a szakemberek. Akkor tehát a rendszerben kell megoldást találni. Ebben mindannyian egyetértettek. A felhalmozás nem jelentett megoldást, mert ekkor a magas árak nehezítették az életet. A jövőbeli szerződések jelentettek hatékony eszközt. A Rew-bizottság létesített készlet-felhalmozásos jövőbeli szerződéseket, hogy kiiktassa a magas árakat, s hogy érkezzék a búza a brit kikötőkbe. Bizalmas értesülésekkel és jövőbeni szerződésekkel a kormány már befolyásolhatta a búza árát. Ezt kiegészítették ún. „információ bombák" bedobásával.

1915 januárjában világossá vált, hogy szükség van további intézkedésekre. A nemzetközi búzapiacot óriási károk érték – ausztráliai

aszály, fagyos tél Észak-Amerikában, árvizek Dél-Amerikában, embargó Indiában és a Fekete-tengeri búza útját elzáró Dardanellák – mindez áremelkedéshez vezetett. Asquith elutasította a jegyrendszer vagy a segélyezés bevezetését, ezért a kabinet élelmiszerbizottsága egyetlen járható útnak a Dardanellák megtámadását látta. Ezt megerősítette Keynes memoranduma, amit a háborús tanács elolvashatott a január 28-i ülés előtt. A Dardanellák-hadműveletet tehát nem katonai tervezetek közül választották ki, hanem a politikai-gazdasági válság megoldására szolgáló politikai lehetőségek közül. Nem volt más megoldás, mint a katonai támadás. Britannia liberális politikai hagyománya korlátozta, hogy mit tehet a kormány az élelmiszer drágulása ellen. Más országban államosíthatták a gabonapiacot, ellenőrizhették az árakat. A liberális Britanniában ez szakítást jelentett volna a kormány és a piac hagyományos viszonyával, és ettől a britek megrémültek volna. Csak amikor 1916-ban rájöttek, hogy a háború elhúzódik és fatális fenyegetést jelent, akkor követelték, hogy a kormány avatkozzék be a gazdaságba.

A szerző tulajdonképpen esettanulmányt írt egy elhúzódó modern háborúról és a hozzá kapcsolódó stratégiai elgondolásokról, amelyeket a kormány vezetői együtt dolgoztak ki a katonai vezetőkkel. Lambert hidat épített a kétféle stratégia között, vagyis kombinálta a politika- és gazdaságtörténész nézőpontját a hadtörténészével. Még az idő dimenziójával is számolni kellett, mert a jelenben meghozott határozatnak hatása van a társadalom fejlődésére, és a hadászat jövőjére. Balfour szemében a politikai és a gazdasági tényezők alapvetően meghatározzák a hadászat lehetőségeit. Semmilyen háborús stratégiát nem lehet politikai és gazdasági stabilitás nélkül alkalmazni. A totális sorozás kedvező lehet katonai szempontból, de tönkreteheti a gazdaságot. Ha hozzárendelik a nemzeti vagyont a hadsereghez, fontos, hogy annyit meghagyjanak, ami biztosítja a stabilitást. Asquith és a többiek nem Balfourhoz hasonlóan gondolkoztak, de azért hatott rájuk, hiszen létrehozták a kabinet élelmiszerbizottságát, amellyel tulajdonképpen jelezték a politikai, gazdasági és hadászati szempontok elválaszthatatlanságát. A gallipoli döntés politikai jellegű volt, nem katonai. Fisher, Birdwood és Maxwell rangidős katonatisztek ellenezték a Dardanel-

lák-tervet. Felmerül a kérdés: kinek volt igaza? Lambert feltárta, hogy a különböző döntéshozók mikor, miben hittek.

Összegezve az volt a szerző célja, hogy a szűkebb mikro-perspektívájú hadászati ügyeket beágyazza a széles makro-perspektívájú politikai, gazdasági és diplomáciai tényezők közé, azzal a meggyőződéssel, hogy mindkettő szükséges a Dardanellák hadművelet eredetének minél teljesebb feltárásához. Ez a könyv egyben döntéshozatal története. Akik határoztak, gyakran csak félig voltak tudatában, hogy mit miért tesznek. Változtatták a véleményüket, anélkül, hogy tisztában lettek volna vele. El akarták kerülni, vagy kisebbíteni akarták a felelősségüket és szégyenüket. Mielőtt azt mondanánk, hogy a szereplők döntései helyesek vagy rosszak voltak, meg kell értenünk, miért volt olyan nehéz meghozniuk azokat. A katonai kudarc a valóságtól elszakadó stratégiai célok, az elsietett hadműveleti tervezés és az ügyetlen kivitelezés következménye volt.

Nicholas A. Lambert könyve nagyon részletes képet nyújt a gallipoli ütközet előzményéről, lefolyásáról és számos politikai szereplő javaslatáról, továbbá az eseményt meghatározó világgazdasági körülményekről. Ajánlható történészeknek, egyetemistáknak, és hasznos lenne teljes magyar fordításban megjelentetni. A rendkívül körültekintő szerző azonban a törökök szempontjaival kevéssé foglalkozott, Kemal pasa, a későbbi Kemal Atatürk szerepére nem tért ki, pedig nagyrészt neki köszönhető, hogy a britek nem jutottak át a Dardanellák-szoroson, és a törökök győztek Gallipolinál. Az, hogy a szemben álló fél nézőpontja nem jelenik meg, hiányérzetet kelt az olvasóban

Nicholas A. Lambert: The War Lords and the Gallipoli Disaster – Globalized Trade Led Britain to Its Worst Defeat of the First World War [A háború urai és a gallipoli tragédia – Hogyan vezette a globalizált kereskedelem Nagy-Britanniát az első világháború legszörnyűbb vereségéhez] = Series: Oxford Studies in International History, Oxford University Press, New York, 2021. 296 o.

Fodor Mihályné

Gázcsővezeték, mint a külpolitika „puha eszköze”?

Az energiaárak 2020-as évek eleji drasztikus emelkedése, Oroszország Ukrajna elleni agressziója és az orosz birodalmi politika drámai változásokkal járó újjáéledése ráirányította a közvélemény figyelmét Nyugat- és Közép-Európa gázfüggőségének kockázataira. *Susanne Schattenberg* tanulmányával annak bemutatására vállalkozott, hogy miként kezdődött Nyugat-Németország és a Szovjetunió között a gázkereskedelem, és a gazdasági érdekek mellett milyen megfontolások hozták létre a külpolitikának ezt a „puha” hatalmi eszközét. A Brémai Egyetem professzora, Kelet-Európa modernkori történelmének kutatója oroszországi levéltári források mellett támaszkodott németországi archívumok dokumentumaira és a témában született szakirodalomra egyaránt. Napjainkban, amikor Németország az orosz gázfüggőség felszámolását tekinti elsődleges céljának, nem tanulság nélküli annak tisztázása, milyen okok álltak a nyugat-német–szovjet gázmegállapodások létrehozásának hátterében az 1960-as, 1970-es évek fordulóján.

A szovjet gázipar Hruscsov leváltása után szabadult meg az olajipar gyámságától, és az energiakereskedelem önálló ágazatává vált. Korábban a szovjet energiapolitika részben a vízierőművekre, másrészt a szén mellett a kőolajra alapozott. A gázipar csak 1965-ben hozhatott létre önálló minisztériumot. A szovjet gázkitermelés felfuttatásához kedvező feltételt jelentett a nyugat-német iparosítás növekvő energiaigénye, amely piaci lehetőséget kínált a földgáz nyugat-európai exportjához. De ahhoz, hogy ez az energiaforrás elfogadható áron és folyamatosan eljuthasson a vasfüggönyön túli területekre, szükség volt csővezeték-hálózat kiépítésére. A hatvanas évek végére a szovjet blokk országait összekötő olaj- és gázvezetékek nagyrészt

elkészültek, a Testvériség vezeték 1967-ben elérte Csehszlovákiát, a szatellit államok nyugati határát. A kubai rakétaválság után a szovjet külpolitikában ismét felerősödött a békés egymás mellett élés irányvonala, és a földgáz-kereskedelem hídszerepet tölthetett be a Kelet és Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok megteremtésében, erősítésében.

Ezeket a lehetőségeket ismerte fel Nyikolaj Patolicsev, aki miniszterként 1958-ban vette át a Külkereskedelmi Minisztérium irányítását. A nyugati nyitás meggyőződéses képviselőjeként azt az elvet képviselte, hogy a két tömb közötti külkereskedelem a békét szolgálja, és az összefonódó gazdasági környezet a háborús konfliktusok ellen hat. A szibériai Tyumenyben felfedezett gazdag gázmezők növekvő volumenű kivitellel kecsegtettek, de kiaknázásukhoz és az energiahordozó szállítására alkalmas csőhálózat kiépítéséhez nyugati technológiára volt szükség. Az ötezer kilométer hosszú vezetékhálózathoz nélkülözhetetlen acélcsöveket a Szovjetunió sem mennyiségben, sem minőségben nem tudta előállítani. A tanulmány szerzője a gázipar önálló mozgásterét látja abban a tényben, hogy az ágazat képviselői a Kommunista Párt központi bizottsága előzetes jóváhagyása nélkül vették fel a kapcsolatot 1966 nyarán az Olasz Energia Szövetséggel és a német Ruhrgasszal. Az olaszokkal a tárgyalások megkezdését az indokolta, hogy Olaszország volt az első nyugat-európai ország, amely 1959-től szovjet kőolajat vásárolt. A két ország közötti erősödő gazdasági együttműködést példázta, hogy a hatvanas évek derekán a FIAT fontos szerződést írt alá egy autógyár felépítéséről a Volga-parti Togliattiban. 1966-ban az SZKP Központi Bizottsága végül beleegyezett a Csehszlovákiából Ausztrián át Olaszországig húzódó csőhálózat megépítésébe. Ezt a megoldást egyben az osztrák kormány felé kárpótlásul szánta a szovjet vezetés, mert korábban az osztrák államszerződésre hivatkozva a Szovjetunió megakadályozta Ausztria csatlakozását az Európai Gazdasági Közösséghez.

Az enyhülési politika ellenére a szovjet pártvezetés Nyugat-Németországot továbbra is „reakciós-agresszív" hatalomnak tekintette, elsősorban azért, mert Bonn nem ismerte el önálló államként az

NDK-t. Mindez nem hátráltatta a szovjet gázipar képviselőit abban, hogy nemzetközi találkozókon, gazdasági kiállításokon népszerűsítsék német vállalatok felé a jövőbeni szovjet gázexport lehetőségét. Moszkva tartott attól is, hogy a nyugatnémet féllel kialakított energetikai együttműködés ellenérzést kelthet a szocialista államokban, mert veszélyeztetettnek ítélhetik saját energiaigényeik jövőbeni kielégítését. A hatvanas évekre a politikai, ideológiai megfontolások mellett érzékelhetően felértékelődtek a gazdasági érdekek. A szibériai gázmezők kitermelése az említett vezetékhálózat kiépítése nélkül reménytelennek tűnt, a vezetéképítéshez pedig szükség volt a németek, illetve az olaszok által gyártott nagy átmérőjű, jó minőségű acélcsövekre. Hogy a Nyugat-Európába irányuló szovjet gázkivitel elől végül elhárultak az akadályok, ahhoz kedvező feltételt teremtett a szovjet és a nyugat-német külpolitikában bekövetkezett fordulat. 1968 elejétől a szovjet külpolitika a nyugati államokkal folytatott gazdasági együttműködésre egyre inkább politikai eszközként tekintett. Az NSZK-hoz való közeledést az elmérgesedett szovjet–kínai viszony is motiválta. A Szovjetunió el akarta érni, hogy Nyugat-Németország ne maradjon tartósan a kínaiak legnagyobb fegyverszállítója. A német oldalon alapvető változást hozott a szociáldemokrata Willy Brandt 1969-es hatalomra kerülése, illetve az új kancellár hetvenes évek elejétől érvényesített új keleti politikája.

A szerző mindezen tényező mellett kiemeli Bajorország olcsó energia iránti igényét, amely szintén a nyugat-német–szovjet gazdasági együttműködés irányába hatott. A folyamatban kulcsszerepet játszott Otto Schedl bajor gazdasági miniszter, aki már 1957-es hivatalba lépésekor hangot adott azon meggyőződésének, hogy a bajor tartományi fejlődés záloga az iparosítás és az infrastruktúra fejlesztése, mindehhez pedig Bajorországnak olcsó energiára van szüksége. Elképzeléseire hatott az ún. Miller-jelentés, melyet tucatnyi szakértő dolgozott ki Johnson amerikai elnök számára a kelet-európai országokkal és a Szovjetunióval fenntartandó kereskedelmi kapcsolatokról. A dokumentum készítői leszögezték, hogy a két világrendszer országait összekapcsoló piaci megállapodások kiszámíthatóbbá teszik a két szuperhatalom viszonyát. Az áruk és szolgáltatások cseréje

a kölcsönös bizalmat erősíti, így a kereskedelem taktikai elemként a külpolitika eszköztárát gyarapítja. Schedl a Miller-jelentésben iránymutatást talált arra, hogyan küzdheti le Bajorország földrajzi helyzetéből fakadó hátrányát, és miként juthat hozzá a versenyképességét növelő olcsóbb energiához. A bajor vállalkozások ugyanis a szállítási költségek miatt például húsz német márkával drágábban vásárolták a feketeszén tonnáját, mint a Ruhr-vidék közelében működő cégek. A szovjet gáz felhasználásától azt is remélte a bajor gazdasági miniszter, hogy ezáltal gyengítheti a „Hét nővérként”[1] emlegetett angol–amerikai olajmonopóliumok árdrágító hatását.

A tanulmányíró ezután részletezi a hatvanas évek földgázkereskedelmet befolyásoló politikai és üzleti megfontolásait, történéseit. Schedl figyelemmel kísérte Olaszország és Ausztria, valamint a Szovjetunió között 1966 őszén elkezdett tárgyalásokat. Az NSZK moszkvai nagykövetén keresztül nem hivatalosan jelezte a szovjet kereskedelmi minisztériumnak, hogy Bajorország akár 4 milliárd köbméter gáz vásárlásában érdekelt lehet. A bajor gazdasági miniszter a gázbeszerzésnél az árszint mellett a szállítási útvonalhoz kapcsolódó garanciákra helyezte a hangsúlyt. Mivel a tartományi kormány többek között vizsgálta a szaharai gáz felhasználásának lehetőségét, illetve holland beszállítókkal is tárgyalt, így piaci versenyhelyzet körvonalazódott a bajor gazdaság energiaellátásához. Óvatosabban viszonyult a kérdéshez Bonn. Susanne Schattenberg sorra vette a bonni kormány megfontolásait és kételyeit. Többek között megemlíti azokat a véleményeket, melyek a német energiafüggőség veszélyeire figyelmeztettek, illetve az energiaellátásban meghatározó szerepet játszó német szénbányászat helyzetére vonatkoztak. Karl Schiller nyugatnémet gazdasági miniszter közvetlenül Patolicsevvel próbálta a részleteket tisztázni, de a találkozóra csak 1969-ben kerülhetett sor a hannoveri vásáron. A partnerek közötti egyenrangúságra kínosan ügyelve puhatolózó tárgyalások bontakoztak ki. A Szovjetunió elvár-

1 A „Hét nővér” elnevezés Enrico Mattei olasz üzletembertől ered, aki az 1950-es évektől így nevezte azt a hét kőolajipari óriást, melyek az 1970-es évekig uralták a világ olajpiacát. A csoport tagja volt a Standard Oil of New Jersey (ma Esso), a Standard Oil Company of New York (a jelenlegi ExxonMobil elődje), a Standard Oil of California, a Gulf Oil, a Texaco (ma Chevron), a Royal Dutch Shell és az Anglo–Persian Oil Company (napjainkban British Petroleum, azaz a BP).

ta, hogy az NSZK nyilvánítsa ki elsőként együttműködési szándékát a gázüzletben, nehogy a szovjethatalom a másik fél kegyosztó engedékenységére váró, előszobázó félnek tűnjön a nemzetközi közvélemény előtt. Az egyenrangú tárgyalócsoportok működési rendjéhez példát kínált az Olaszországgal és Ausztriával korábban elkezdett egyeztetés. Német részről a politikai akarat mellett meghatározóan hatott a Ruhrgas hozzáállása. Az 1926-ban alapított földgázszállító és gázkereskedelmi vállalat vezérigazgatója, Herbert Schelberger kezdetben a szovjet gáz vásárlásának nehézségeit hangsúlyozta, és a több ezer kilométeres szállítás drágító hatását emelte ki.

Izgalmas része a tanulmánynak a piaci alkudozás taktikai részleteinek bemutatása, a politikai és gazdasági szereplők törekvéseinek nyomon követése. Annál is inkább, mert a tárgyalófelek gyökeresen eltérő gazdasági filozófiát vallottak: a szovjet tervgazdálkodás képviselői találkoztak a piaci alapú, elsősorban a kedvező áron nyugvó, nyereségorientált gondolkodásmóddal. A szovjet tárgyaló delegáció számára egyértelművé vált, hogy olyan árat kell kialakítaniuk, amely vonzó a német partner számára, másrészt versenyhelyzetbe hozza a szovjet gázt a holland, líbiai, algériai és brit energiahordozóval szemben. Susanne Schattenberg tanulmánya végén megállapította, hogy a piaci realitás mellett a kölcsönös bizalom szelleme érvényesült, amikor 1970. február elsején az esseni Kaiserhof luxusszállodában aláírták a gázszállítási, csővásárlási és bankhitelszerződéseket. Patolicsev külkereskedelmi miniszter az eseményen reményét fejezte ki, hogy az eredményes gazdasági tárgyalások példaként szolgálnak a két világrendszer országai közötti politikai kérdések megoldásához. Schiller német gazdasági miniszter ugyancsak méltatta a bizalomerősítő megállapodást. A levéltári források elemzése azt mutatja, hogy a szovjet fél nem az energetikai függőség kialakítására, ezáltal zsarolási pozíció megteremtésére, hanem a megbízható partneri viszony hosszú távú kialakítására törekedett. A gázüzletben érdekelt nyugatnémet monopóliumoktól pedig azt várták, hogy a bonni kormány esetleges jövőbeni, Szovjetuniótól távolodó külpolitikai irányváltását a gazdasági szereplők nyomásgyakorlással akadályozzák. A koncepció beigazolódott: amikor 1982-ben az USA új embargót ren-

delt el az acélcsövekre, sem az érintett német, olasz és osztrák kormányok, sem az európai vállalatok nem csatlakoztak a szankciókhoz. 1983-ban befejeződhetett az ötezer kilométeres vezetékhálózat építése, amely összekapcsolta a szibériai gázmezőket Rómával. A Brémai Egyetem professzora kiemelte, hogy a politikai szándék, a két világrendszer közeledésére irányuló politikai akarat mellett alapvetően fontos és kezdeményező szerepet játszott a szovjet külkereskedelmi minisztérium, valamint a gázipar vezetése. De német oldalon is a gazdasági szereplők, elsősorban a bajor gazdaság fejlesztésében érdekelt cégek jártak elöl a kapcsolatfelvételben. A csőhálózat építést előkészítő tárgyalásokon a tervgazdálkodás mindenhatóságát valló politikai rendszer képviselői – realitásérzékükre hagyatkozva – elfogadták a piacgazdaság törvényszerűségét, nevezetesen azt, hogy az ár nem politikai jóakaraton, hanem a kereslet és a kínálat törvényszerűségén múlik. Brandt új Ostpolitikja és Brezsnyev nyugati politikája erre a gazdasági együttműködésre is támaszkodhatott, amely elősegítette a két világrend közeledését, elmélyítette a sokoldalú kapcsolatokat. Azt természetesen kár lenne tagadni, hogy a gázszállítás politikai eszközként is szolgált, első ízben az európai gazdasági közösséghez csatlakozás megakadályozását követően Ausztria felé, amolyan „vigaszdíjként". Végül a csővezeték-építés a két tábor közötti gazdasági összekapcsolódás „puha eszközévé" vált. A közelmúlt történései ugyanakkor megmutatták, hogy az energiaszállítás kemény politikai célok elérésére, illetve kikényszerítésére mennyire hatékony.

Susanne Schattenberg: Pipeline Construction as „Soft Power" in Foreign Policy. Why the Soviet Union Started to Sell Gas to Western Germany, 1966–1970 (Csővezeték-építés, mint „puha hatalom" a külpolitikában. Miért kezdett el a Szovjetunió gázt eladni Nyugat-Németországnak? 1966–1970) *Journal of Modern History* 2022. Vol. 20 (4) 554–573. o.

Reszler Gábor

Mikor volt és van szüksége az Egyesült Államoknak szövetségesekre?

Jason W. Davidson könyve azt vizsgálja, hogy a történelem folyamán hogyan alakult az Amerikai Egyesült Államok viszonya a más országokkal kötött szövetségi kapcsolatokat illetően. Ismerősen csenghet sokaknak az a tézis, hogy az USA semleges volt és ódzkodott attól, hogy más államokkal bárminemű függőségi viszonyba kerüljön azáltal, hogy hivatalos paktummal pecsételi meg az együttműködést, és az 1949-ben aláírt NATO-alapító okiratot szokták mérföldkőként emlegetni, amikor is Washington kilépett a hosszú elszigeteltségi politikából. Ezt a képet árnyalja ez a kötet, amely végigveszi az USA magatartását a kezdetektől napjainkig, és néhány érdekes meglátátást tesz.

Az első fejezet meglehetősen elméleti, ahol a szerző egy sor teóriát állít fel a szakirodalom figyelembevételével. Ez adja könyvének keretét, amire később a számos esettanulmányt fűzi fel. Érdemes alaposan megvizsgálni ezt a részt, hiszen a nemzetközi kapcsolatok szempontjából fontos és hasznos megállapításokat tesz, noha némelyik talán egyértelmű és nem is igényel hosszas magyarázatot. Az Egyesült Államok történelmét Davidson szakaszokra osztja, amelyekben az USA a hatalmi ranglétra különböző fokán állt, és ennek megfelelően választotta vagy kereste más államokkal a katonai szövetség lehetőségét. Davidson öt premisszával és egy pótpremisszával rukkol elő: (1) a kisebb és gyengébb államok keresik a kato-

nai szövetség lehetőségét, amikor fennmaradásukról van szó; (2) a regionális hatalmak védelmi szerződéseket kötnek esetleges, a biztonságukat érhető fenyegetések ellen; (3) egy multipoláris világban a nagyhatalmak csak akkor kötnek katonai szövetségeket, ha konkrét és azonnal bekövetkező fenyegetéssel állnak szemben, és a belpolitikai hatalmi erők nem is engedik, hogy ez másképpen legyen; (4) egy kétpólusú világban a két adott nagyhatalom megpróbál minél nagyobb szövetségi hálózatot kiépíteni, hogy ezzel ellenfelének mozgásterét szűkítse mind gazdasági, mind geopolitikai, mind katonai képességek szempontjából; (5) egypólusú világrend esetén a vezető nagyhatalom próbálja biztosítani magát kisebb fenyegetések ellen, és ilyenkor azért keresi mások szövetségét, hogy azokkal megossza a terheket, a katonai műveleteket, és stabilitást hozzon létre; (6) mint pótpremissza, Davidson úgy érvel, hogy a demokráciák demokratikus berendezkedésű államok szövetségét keresik nem demokratikus ellenfelek ellen. Ahogy a könyv bemutatja, ezeknek a premisszáknak gyakorlatilag megfelel az Egyesült Államok mindenkori hatalmi helyzete a világban, függetlenségének 1776-os kikiáltásától egészen a huszonegyedik század első két évtizedéig. Az USA gyenge államként kezdte meg működését, és életben maradásához szüksége volt más, erős szövetségesekre. Azután, hogy ezt a megpróbáltatást sikeresen túlélte, Amerika fokozatosan növekedett és erősödött, regionális, majd világhatalom lett, először a bipoláris berendezkedés egyik, majd az unipoláris világrend megkérdőjelezhetetlen vezető hatalmává vált. A fejezetek ezeket az időszakokat az előbb felvázolt premisszákkal hozzák harmóniába, mintegy igazolva azokat.

Az első kronológiailag tematikus fejezet a függetlenségi háborút és az 1812-es szintén a britek ellen vívott háborút (és ezek mentén kialakult eseményeket) tekinti át a szövetségi

kényszer, illetve annak hiánya szempontjából. Az 1775-ben a függetlenség kivívásáért megkezdődött háborúban hamar eldőlt, hogy erős szövetségesek nélkül az új nemzet nem lesz képes felülkeveredni a briteken. És miután a saratogai csatában (1777. október) meglepetésre amerikai győzelem született, ez meggyőzte a franciákat, hogy valóban lehet esélye egy amerikai győzelemnek, így a britek elleni revansvágytól fűtött franciák megkötötték az amerikaiakkal a szövetséget 1778 februárjában. Az 1812-es háborúban azonban az addigra már némileg megerősödött amerikaiaknak nem volt szükségük szövetségesekre a britek ellen (akiket persze gyengített az Európában zajló napóleoni háborúskodás), bár a háború nem hozott győzelmet egyik félnek sem. Tehát Amerika saját erejétől tette függővé, hogy megpróbál-e avagy sem szövetséget szerezni magának.

A második fejezet az 1823-tól kezdődő 90 évet öleli fel, amikor a szerző az Egyesült Államokat regionális hatalomként írja le, amelyik eszerint határozta meg diplomáciai érdekeit és céljait. A kiemelkedő szövetségi, illetve védelmi egyezmények, a Monroe-doktrína (1823), a Tyler-doktrína (1842) és a Bidlack-Mallarino szerződés (1846). A méltán híres Monroe-doktrína azt volt hivatott biztosítani, hogy az európai hatalmak maradjanak távol a függetlenségüket sorban kikiáltott latin-amerikai országoktól, így biztosítva nagyobb mozgásteret ott az Egyesült Államoknak. A Tyler-doktrína gyakorlatilag garantálta Hawaii függetlenségét, amely az Egyesült Államok számára stratégiailag volt fontos: az Ázsiába tartó és onnan érkező kereskedelmi hajóik gyakran kötöttek itt ki javítások és friss vízfelvétel céljából. Emellett fontos, hogy a britek és a franciák látványosan annektáltak szigeteket a Csendes-óceánon, így ez is arra sarkallta az amerikai politikai vezetést, hogy saját érdekeit védje, illetve stratégiai pozícióit megerősítse a térségben. A Bidlack-Mallarino szerződés pedig az Új-granadai

Alkirályság (nagyjából a mai Kolumbia, Panama, Ecuador és Venezuela) szuverenitását és egy esetleges Panamában épülő csatorna biztonságát volt hivatott megvédeni. Az amerikai vezetés a britek térségbeli terjeszkedésétől tartott, és emiatt hozta meg a döntést saját kereskedelmi és hegemón törekvéseit szem előtt tartva. A tárgyalt korszak nagyobb háborúiban (mexikói-amerikai háború (1846–48), amerikai polgárháború (1861–65) és a spanyol-amerikai háború (1898)) az Egyesült Államoknak nem volt szüksége szövetségesekre, így nem is kötött semmiféle védelmi vagy egyéb szerződést más államokkal. A következő fejezet a két világháborút vizsgálja az Egyesült Államok szövetségi politikájának tükrében, ami abból a szempontból volt vízválasztó, hogy Washington európai hatalmakkal fogott össze. Az első világháború (1914–18) előestéjére a katonai komponenst leszámítva az USA már a világ első számú hatalmának számított. Ráadásul mindkét esetben a Nagy-Britannia-Franciaország kettőst és azok szövetségeseit szerette volna győztesnek látni, de belpolitikai megfontolásokból csak jelentősen megkésve lépett be mindkét háborúba. Davidson „hatalmi szint-veszély" teóriája szerint egy multipoláris világban – mint ezekben az estekben is – a nagyhatalmak vonakodnak más államokkal szövetségbe lépni, és az USA ebben az időszakban ennek volt a legklasszikusabb megtestesítője. Az persze megválaszolatlan kérdés a szerző részéről, hogy az európai nagyhatalmak miért léptek olyan szívesen szövetségre egymással és egymással szemben, így itt némileg megbicsaklik a teória, de erre a szerző nem tér ki. Ez mindenképpen gyengíti az érvelés összképét, hiszen a teóriának minden államra alkalmazhatónak kellene lennie ahhoz, hogy univerzális premisszákról beszélhessünk.

A leghosszabb fejezet a második világháború utáni időszakot öleli fel egészen 1981-ig, amikor is Spanyolország csatla-

kozott a NATO-hoz. Ez az időszak valóban figyelemreméltó, hiszen soha korábban nem hozott létre az Egyesült Államok annyi védelmi szövetségi szerződést vagy csatlakozott hozzájuk, mint az 1945 utáni években. Ennek oka természetesen a világháború után kialakult hidegháborús bipoláris világ volt, amiben a Szovjetunió félelmetes ellenségként és ellenfélként jelentkezett az amerikai döntéshozók számára, és ez a logika határozta meg a védekezés szövetségi rendszerének minél szélesebb kialakítását. Kezdve az 1947-es Rió-paktummal, ami a nyugati félteke védszövetsége volt, folytatva 1949-ben a NATO-val, avagy az Észak-Atlanti Szerződési Szervezetével, majd a védelmi ernyő hatalmas kitágításán át 1951-ben az ANZUS, a Fülöp-szigetek és Japán – az Egyesült Államok szinte mindenhol jelen volt a világban. Utóbbi országok például azt a sziget-láncolatot kellett megalkossák, amelyek az Egyesült Államok észak-nyugati részétől így egészen Kína déli részéig terjedt (ebben az összefüggésben nem szabad elfelejteni, hogy 1949-ben Kínában kommunista hatalomátvétel történt, míg 1950-ben a kommunista észak-koreai vezetés támadást indított Dél-Korea ellen).

Fontos megállapítás, hogy ezek a gombamód szaporodó védelmi szervezetek és szövetségek nem mindig értékalapon jöttek létre – függetlenül az ezt hangoztató propagandától –, hanem szigorúan stratégiai megfontolások alapján (elég csak Argentínára, Portugáliára vagy a Fülöp-szigetekre gondolni). A cél egyértelműen a geostratégiai és gazdasági előnyöket biztosító helyek „megszerzése" és azoknak a szovjetek elől való elzárása volt. 1952-ben azután megindult a NATO bővítése először Törökország és Görögország felvételével. Egyik államra sem lehetett rásütni, hogy észak-atlanti fekvésű, virágzó demokrácia és közös kulturális értékeket képvisel az eredeti aláíró országokkal, de a stratégiai érdekek ezt mind felülírták.

Az antikommunizmus elégséges összetartó erőnek bizonyult. 1955-ben pedig Nyugat-Németország vált a katonai tömb tagjává, hiszen egy jövőbeni szovjet támadás feltartóztatásához elengedhetetlen volt a német ipar és jól képzett haderő.

1954-ben pedig a SEATO-t (Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezete) írták alá, amely Indokína biztonságát volt hivatott szavatolni egy esetleges kommunista agresszióval szemben. Később jöttek egyéb kulcsfontosságúnak tartott országok a Közel-Keleten (pl. Irán 1959-ben, amely mind földrajzi elhelyezkedése, mind gazdag olajmezői miatt roppant fontos volt az amerikai stratégia szempontjából, vagy Izrael 1962-ben), így azt lehet mondani, hogy a hidegháború közepére az Egyesült Államok olyan, kölcsönös védelmi szerződésekkel teleszőtt világot hozott létre, ami elvileg jól akadályozta az eurázsiai kommunista hatalmak (Szovjetunió és Kína) esetleges terjeszkedési potenciálját.

Az utolsó fejezet az 1990 óta eltelt időszakot, tehát a poszt-hidegháborús érát vizsgálja. A szerző alapfeltevése, hogy az Egyesült Államok helyzete ekkor vált unipolárissá, és ezt a helyzetet még mindig élvezi a mostani világban. Noha ezen az utolsó kijelentésen lehet vitatkozni, az 1990-es évtizedre ez mindenképpen igaz volt. Ebben az évtizedben két jelentős hulláma volt az amerikai katonai szövetségi rendszer kiterjesztésének. Először a Kuvaitot ért iraki támadás utáni időszakban a Perzsa-öböl térségének számos országa került szorosabb katonai kapcsolatba Washingtonnal. Amerikai szempontból egyértelműen az olajkitermelés miatt értékelődött fel még jobban a térség, aminek biztonságát megérte szavatolni. 1999-ben pedig a NATO kibővítése kezdődött meg, először három kelet-európai országgal: Lengyelországgal, a Cseh Köztársasággal és Magyarországgal. Ennek oka részben a délszláv háború, részben a térség történelmileg kondicionált rossz szomszédi viszonyai

miatti azon amerikai aggodalom volt, hogy a térség instabilitása erőszakot és végsősoron amerikai beavatkozást igényelhet (ahogy ez meg is történt a délszláv háborúban). Három itteni fontos ország NATO-tagságával a regionális stabilitás jelentősen volt növelhető, és ekkoriban a bővítés miatti orosz idegesség nem volt annyira fokozott, az komolyan elbizonytalaníthatta volna a Clinton-kormányzatot egy ilyen lépéstől.

A 2001. szeptember 11-i terrortámadások utáni amerikai külpolitikának része lett a szélesebb értelemben vett közel-keleti térség stabilitásának elősegítése. Ehhez a katonai beavatkozások mellett a szövetségi rendszer kiépítése felé is történtek lépések. De a terrorizmus elleni harcnak volt a következménye a 2003-as NATO-bővítés is, ami a balti államoktól egészen Bulgáriáig és Szlovéniáig terjedt, és gyakorlatilag teljesen lefedte a korábbi Szovjetunió keleti blokkját, sőt némiképp területét is (a balti államok kapcsán). A 2022. február 24-én megindult orosz támadás fényében külön érdekes, hogy Ukrajnával is szorosabbra fűzte katonai kapcsolatait az Egyesült Államok, nyilván egy jövőbeni NATO-tagság reményében. A most is tartó és látszólag elhúzódó háború miatt ez a kérdés nyilván csak a későbbiekben valósulhat meg, ha egyáltalán létrejön. Az 1990 utáni katonai szövetségek és biztonsági paktumok kapcsán a szerző a következőket hangsúlyozza: az amerikai cél nem feltétlen a hatalom megerősítése, hanem inkább saját tehermentesítése és a stabilitás megszilárdítása, különösen az Amerikától távol eső régiókban, ahol vagy revizionista államokkal vagy nem állami szereplőkkel kellett felvenni a harcot.

Konklúziójában a szerző a bemutatott harmincnégy esetet veti össze a könyve elején felállított teóriájával és a következőkre jut: minden külpolitikai szövetségi kezdeményezés eredője az erő: mennyire erős egy állam a különböző kategóriákban (katonai, gazdasági, jóléti, diplomáciai stb.), és ennek

megfelelő szinten fog katonai szövetségeseket választani magának. Amikor az Egyesült Államok gyenge volt és fennmaradásáért harcolt, létkérdés volt Franciaország és lehetőleg más országok megnyerése szövetségesnek. Ahogy Amerika ereje az idő elteltével egyre nőtt, regionális hatalomból világhatalom lett, először bipoláris majd unipoláris világban találta magát, a szövetségépítési hajalmai is eszerint változtak. A világ megint bipolárissá kezd változni a kínai felemelkedés miatt, így Davidson szerint az USA megint a hidegháború korában megtapasztalt szövetségépítésben lesz érdekelt, hogy minél inkább sakkban tudja tartani Kínát.

Davidson könyve nem elsődleges forrásokra épülő és azokból következő mélyelemzés, hanem sokkal inkább egy, a nemzetközi kapcsolatokat vizsgáló és arra egy teóriát felállító mű, amely számos példával igyekszik állítását igazolni, s teszi mindezt az Egyesült Államok diplomáciai történetét alapul véve. Érvelése meggyőző és a példák magukért beszélnek. Maga a megállapítás, miszerint az országok mindenkori érdekeik szerint cselekednek, és egy ország ereje a nemzetközi térben határozza meg, hogyan áll hozzá potenciális szövetségesek felkutatásához, és a velük való megállapodáshoz természetesen nem újkeletű, sőt, teljesen magától értetődő. Éppen ezért inkább a teoretikus munka teszi a könyvet igazán hasznossá különösen azok számára, akiket érdekel a diplomáciatörténelem és a nemzetközi kapcsolatok mibenléte.

Jason W. Davidson: *America's Entangling Alliances: 1778 to the Present* (Amerika szövetségi rendszerei 1778-tól napjainkig). Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2020. xv + 281 o.

Peterecz Zoltán

Propaganda a pokolban is

Az utolsó óráig: ez volt a címe Hitler titkárnője, *Traudl Junge* (magyarul is kiadott) visszaemlékezéseinek a bunkerbeli végnapokról, amelyek *A bukás. Hitler utolsó napjai* című, hatalmas világvisszhangot kiváltó film egyik fő forrásművéül szolgáltak. De „az utolsó óráig" a mottója lehetne *Giovanni Mari* monográfiájának – *Propaganda a mélyben. Goebbels és a bunkerlap.* (*Propaganda nell'abisso. Goebbels e il giornale nel bunker*) – is. A könyv első felütésre kuriózumvadász értekezésnek tűnik, sajtótörténeti ritkaság feltárásának a Harmadik Birodalom haláltusája, Berlin ostroma idején mindössze nyolc napig, az 1945. április 22. (a vereség hitleri beismerése) és 29. (a Führer öngyilkosságának előestéje) közti bő egy héten át megjelent (14., 44. o.) *Der Panzerbär* napilap minden egyes számának bemutatásával és értelmezésével-értékelésével. Azonban több ennél. Elénk tárja a náci propagandát végső – utolsó, végletes és végzetes – formájában, „a nácizmus utolsó hangját" (48. o.), zsurnál-hattyúdalát, „a náci éra utolsó újságját" (165. o.), egyszersmind „az újságírás legnagyobb eltorzulását" (43. o.), szélsőségességében és „történelmi egyediségében" (161. o.) is tipikus és tanulságos példájaként annak, hová juthat-fajulhat és végállapotában hogyan működhet a politikai sajtópropaganda.

A sajtó „zongoráján" (saját metaforájával élve) Joseph Goebbels propagandaminiszter, „a Harmadik Birodalom nagy kommunikátora" játszott, hitvallásához híven ész- és szabadságellenes agymosást folytatva (19–21. o.) akkor is, amikor annak már eredménye nem lehetett, tehát értelme sem volt, mikor az „utolsó emberig és töltényig" való ellenállásra buzdítás immár nem honvédelmet jelentett, mégcsak nem is egy halódó rezsim védelmét, hanem kizárólag

kollektív öngyilkosságot, „önkéntes" (valójában terrorral, „az utolsó óráig" végrehajtott akasztásokkal és főbelövésekkel elősegített, megtámogatott) nemzethalált.

A véres végjáték karmestere (hogy továbbra is a főpropagandista torz zenei hasonlatánál maradjunk) Goebbels volt, sőt, konkrétan ő tekinthető a *Der Panzerbär* tényleges (fő)szerkesztőjének, jóllehet a nevét ehhez bizonyos *Wilhelm Fanderl* osztrák származású író, „Goebbels támogatottja" adta (168., 171–173. o.). Főnyomdászként pedig egy *Ernst Strunk* nevű mérnök gondoskodott arról, hogy a romhalmazzá bombázott és ágyúzott fővárosban is kinyomtassák és megadják vélt híveiknek a mindennapi mérgező papírkenyeret (174–175. o.).

A címadó-névadó medve Berlin címerállata, totemállata volt (44–45. o.), ahhoz ragasztották az utalást a kényszersorozott „népfelkelők" legjellegzetesebb fegyverére, a páncélökölre (vagy a tankra). Ám az állatmotívumok ezzel nem fogytak ki: a „medve" (zoológiai csodaként) egyszersmind „sündisznó" is („nem nyúl"): tüskéivel védekezik az „ugató korcs kutyák és hiénák" (az oroszok „mongol rohamai") ellen (66., 90–91. o.).

Amúgy az újságcikkek hazudtak és félretájékoztattak mindenről: a harcoló felek erőviszonyaitól az élelmiszer-tartalékokon át az elesettek számáig (35–36., 79. o.). Képesek voltak diadalretorikával leírni: „Szülőhazánk, örvendj! Berlin utcáin harcolunk!" (35., 161. o.) Az agónia „a bolsevista világveszedelem elleni Szent Háborúvá" nyilváníttatott (134. o.), a „remény" pedig tilos kifejezéssé, tabu-szóvá, mert „kételkedést fejez ki": „aki harcol, aki ellenáll, az felemelt fővel tör előre, erejének bizonyosságával, nem kell reménykednie semmiben" (153. o.). A fanatizmus elvakultsága, a kétely nélküli téboly.

A monográfus keserűen teszi hozzá, hogy azok a szovjet katonák, akik tömegesen erőszakoltak meg berlini nőket („számukat kilencvenöt- és százharmincezer között becsülik", Németország „teljes területén pedig kétmillióra") olykor „teljességgel visszaigazolták a goebbelsi narratívát" (129–130. o.). Paradox (a vakhit természetrajza szerint azonban logikus) módon az áldozatok szenvedései a háborús retorikában eltörpültek, elhalkultak, elnémultak az „Európáért

folytatott harc” (92. o.) fortissimója mellett. A telefonvonalak s a folyóvíz-ellátás megszűntét (116. o.) és a parancsmegtagadások és dezertálások szaporodását úgyszintén következetesen cenzúrázták a gyér híradásokból.

Giovanni Mari kötete – az eredeti lapszámok fénymásolatával s a legfontosabbaknak ítélt cikkek fordításával – a leletmentésen túl megvilágítja, hogyan ámítja a vesztét érző zsarnokság önmagát és alattvalóit a legvégsőkig. És milyen eredménnyel.

Giovanni Mari: *Propaganda nell’abisso. Goebbels e il giornale nel bunker* (Propaganda a mélyben. Goebbels és a bunkerlap). Lindau, Torino, 2021. 294 o.

Madarász Imre

A hús és a hozzá kapcsolódó ipar története egy nagyváros példáján keresztül

Kevés olyan gazdasági ágazat van, amelyben a kapitalista fejlődés olyan kiterjedt változásokhoz vezetett az elmúlt 200 évben, mint a húsipar területe. Míg a kora újkort a középkorhoz képest alacsony húsfogyasztás és a földművelésre való koncentrálás jellemezte, addig az intenzív legeltetés, a nyári istállótakarmányozás és a nemzetközi húskereskedelem megvalósítása a XIX. században a termelés jelentős növekedéséhez vezetett. Különösen a XX. század második felében a méretgazdaságosság kiaknázása, a gyári gazdálkodás és a hús ésszerű darabolása, csomagolása, árképzése és szállítása révén egészen új dimenziót ért el, ami heves vitákat váltott ki az állatjólétről, a hús felhasználásáról szerte Európában.

A német vágóhidak falai mögött nap mint nap zajló zűrzavarokról sokat lehet olvasni a könyvekben és a sajtóban. A lista az állatok rossz bánásmódjától kezdve, a szakszerűtlen leölésükön át, a helytelen feldolgozásukig terjed. Arról azonban kevesebbet tudunk, hogy mindezek a gyakorlatok miként alakultak ki közel százötven évvel ezelőtt, és milyen társadalmi jelentőségük volt. E tekintetben *Christian Kassung* kultúratudós könyvének főcíme: „Hús", és alcíme: „Egy iparosodás története" kissé hamiskás benyomást kelt, mert valójában a kötet szinte teljes egészében a sertéshúsról és annak a tizenkilencedik századi Berlinben betöltött szerepéről szól.

Kassung a berlini Humboldt Egyetem Kultúratudományi Intézetének professzora 2006 óta, s a recenzeált művének címe: *Fleisch. Die Geschichte einer Industrialisierung (Hús. Egy iparosítás története)*. Berlin kiváló példa erre a folyamatra, mert a Német Birodalom 1871. évi megalakulása óta a város népessége rohamos mértékben növekedett, és a fogyasztói igények kielégítése csak ipari méretekben volt lehetséges. Berlin lakossága a német egységet követően a második világháború kitöréséig folyamatosan gyarapodott: 1871-ben 826 341, 1890-ben 1 579 530, 1900-ban 1 888 848, 1920-ban 3 879 409, míg 1939-ben már 4 330 640 lakója volt.

Kassung kötetének alaptézise az, hogy a hús tette lehetővé az iparosodást, mivel a XIX. század második felében a gépeket a szén hajtotta, az embereknek pedig a hús biztosította a munkához szükséges energiát. Ezt a vezérelvet tükrözi a könyv felépítése is, amely tizenkét fejezetre tagolódik, kezdve a hús mítosszal a sertéshús különleges szerepéről, a műszaki infrastruktúráról, az építészetről, a higiénia és a piac kérdéseitől a kulturális technikákig. A szerző kitér a főzés és a hulladékkérdés témakörök széles skálájára is, amely gazdaság-, társadalom-, kultúra- és technológiatörténeti kontextusban mozog.

Egy olyan kötetről van szó, amely a hús jelenségére tekintettel mutatja be az iparosodás történetét, egészen odáig, hogy az iparosodás átalakulásának motorjaként mutatja be a hús előállítását és fogyasztását. Kassung meghatározó politikai és gazdasági jelentőséget tulajdonít a húsnak, mint élelmiszernek, kiterjesztve azt a kulturális formációra és a kulináris rendszer aspektusaira is, ami egyfajta egyedi érvényesülési módot szolgáltat annak, mint az iparosodás és az urbanizáció hajtóerejének. A hús kapcsán a XIX. század utolsó és a XX. első évtizedeinek különböző társadalmi területeire – a mezőgazdaságra, az iparra, a technológiára és a kultúrára – vonatkozóan több

perspektívás megközelítéssel bizonyítja a professzor ezen szegmensek közötti kölcsönhatásokat.

A korabeli tudósok kutatásainak köszönhetően a XIX. század társadalmai meg voltak győződve arról, hogy a dolgozó emberek energiaszükségletét kizárólag a húsfogyasztás fedezheti. Az étkezési szokások és az emberi tevékenység közötti jelentős kapcsolat Justus von Liebig mechanikai munkavégzés közbeni izomtevékenységre és fehérjeforgalomra vonatkozó vizsgálatain alapult, amelyeket a következő egyszerű képlettel lehetne összefoglalni: a marhasteaket fogyasztó dolgozó lényegesen produktívabb, mint a burgonyát evő munkás. Ennek a táplálkozási ideológiának a koncentrátuma a „Liebig húskivonat" volt, amelyet a vegyész kezdetben táplálék-kiegészítőként fejlesztett ki kolerában szenvedők számára. A munkásosztály azonban csak kivételes esetekben élvezte a marhapecsenyét, vagyis csak akkor, ha a húst olyan áron kínálták, amely megfizethető, így elérhetővé vált számára.

A vágány című fejezetben a vasúti sínek és a vágóhíd épülete közötti összeköttetésről Kassung a következőket mondja: a szállítás és érkeztetés, szinkronizálva vannak a vágási folyamatokkal. A szerző részletesen bemutatja a vágányok, illetve rámpák rendeltetését és funkcióját, tekintettel a műszaki infrastruktúra kérdéseire. Kassung ebben a fejezetben szól arról is, hogy speciális előfeltételekre van szükség ahhoz, hogy egy olyan gyors ütemben növekvő metropoliszt mint Berlin az ipar hússal lássa el. A berlini központi állattartó és vágóhíd 1881. márciusi megnyitása – ahol naponta tízezer állatot dolgoztak fel –, együtt járt a vasút bővítésével és a végpontok összekapcsolásával: az áru északkeletről érkezett és főleg nyugatra exportálták. Míg 1860-ban a német vasúthálózat teljes hossza tizenegyezer kilométer volt, harminc évvel később megnégyszereződött, s negyvenháromezer kilométert tett ki.

Az 1883-as mintegy hárommillió tonna állatszállításból 1,7 millió tonna a Porosz Államvasutakhoz köthető, amíg ez a szám az előző évben csak 0,8 millió tonna volt. Mialatt a marha- és borjúhús termelése 1883 és 1913 között 34 százalékkal, addig a sertéshúsé 140 százalékkal nőtt. A XIX. század közlekedési forradalma a Linde cég által létrehozott hűtési technológia, amely lehetőséget teremtett arra, hogy Amerikából Európába és visszaszállítsák a húst hűtött hajók segítségével, ezzel is befolyásolva a húsfogyasztást.

Kassung „*A gyilkos*" című fejezetben részletesen ismerteti a disznóvágás kézi és mechanikus technikáit és azok gyakorlatát. Itt a szerző a vágóhidat úgy határozza meg, mint az a hely, ahol az élő állat anyagi hússá alakult át. Megítélése szerint a hentesek kereskedelmi gyilkosokká váltak, s egyúttal cáfolja a humánus kábító és gyilkoló eszközök eufemisztikus mítoszát, amelyek olyan helytelenül és pontatlanul működtek, hogy a berlini központi vágóhídon Lichtenbergben az újonnan képzett tanoncok helyett tapasztalt mészárosokat alkalmaztak kereskedelmi gyilkosként. Megállapítása szerint csak a vágómunkás számára pusztult el az állat, amikor elkábították, mert a disznó csak kábult lett, vagyis vágáskor még élt. Ez a tudati kettősség különösen igaz a fogyasztóra is, aki elől a vágóhidak építésze olyan architektúrával rejtette el a véres eljárást, illetve a tulajdonképpeni tömeggyilkos udvart, hogy az tetszetős maradjon: Schinkel-stílusú téglahomlokzatok mögé, vagyis – „Schinkel kívül, sonka belül" – Kassung szavával élve.

Az állat termékké válása, termékként való „megtestesülése" még fontosabb volt a távoli nagyváros húskészítményeket fogyasztói számára, akik élő disznót alig láttak, de – pénztárcájuktól és társadalmi helyzetüktől függően – szabványosított húskészítményeket, például húsleveskockát, sült-, illetve főtt kolbászt, felvágottat, sonkát, karajt vagy házi sertéssültet fogyasztottak vasárnaponként.

A piac című részben a szerzőt elsősorban a vásárcsarnoki kereskedők, vagy a hentesek feladatai érdeklik. A hazai és nemzetközi húspiacok, a verseny és a konkurencia, az árak és mennyiségek alig játszanak szerepet a sertéshús jelentőségének összehasonlító vizsgálata során. Kassung a fejezetben hangsúlyozza a cukor, a tej, a gabonafélék, a burgonya vagy a sör fontosságát a lakosság táplálkozása, energiaellátása, valamint az iparosítási és urbanizációs folyamatban betöltött szerepük szempontjából, majd eljut a (sertés)húsfogyasztás aránytalan fontosságának értékeléséhez, amit az átalakulás központi kérdésének tekint.

„A hús mindenütt ott van, ez a kultúra. A hús üldöz bennünket" – fejezi be Kassung. Később a legtöbb önkormányzati vágóhíd megszűnt, amelyeket felváltottak olyan magánhúsüzemek, mint a Tönnies, a Wiesenhof, a Vion és a Danish Crown, amelyek logisztikájukat és jövedelmezőségüket tökéletesre fejlesztették.

Kassungnak a kultúra iránti tudományos érdeklődése és kifejezésmódja a műben kultúratudományi, szociológiai vagy építészeti részletek irányába kalandozik, amelyeket nagyon aprólékosan, olykor költői nyelvi kifejezésmóddal írt le, kifejezetten olvasmányos stílusban, miközben a tartalom nem minden esetben zárkózik fel ehhez a színvonalhoz. Egyes fejezetekben lényeges szempontokat, amelyeket már korábbi kutatások kimutatták a szerző nem vesz figyelembe, bizonyos esetekben még akkor sem, ha más szerzők tudományos eredményei éppen alátámasztanák érvelését a (sertés)hús különleges fontosságáról. Vitathatatlan azonban, hogy egy ilyen összetett témát csak a rokon tudományágak kutatási eredményeinek figyelembevételével lehet megfelelően bemutatni. Mindazonáltal Christian Kassung könyve magas színvonalú történelmi monográfia, amelynek igazi érdeme az, hogy részletesen szem-

lélteti azt, hogy az ember és a vágóállat kapcsolata miként öltötte magára a ma is érvényes rendet.

A kötet terjedelmét tekintve összesen 294 oldal, amelyben számos kép, illusztráció kapott helyet, többek között korabeli újságokból, hirdetésekből, képeslapokból. A szövegben szép számmal találunk térképeket, diagramokat és táblázatokat is. A kötet legvégén kétoldalas névmutató kapott helyet. Az ismertetett kötetet ajánlom minden olyan olvasó számára, aki érdeklődést mutat a német történelem, különösképpen a gazdaságtörténet, a várostörténet és kultúrtörténet iránt.

Kassung, Christian: *Fleisch. Die Geschichte einer Industrialisierung* (Hús. Az iparosodás egyik története). Paderborn, BRILL–Ferdinand Schöningh Verlag, 2021. 294 o.

Kárbin Ákos

A történelem és az identitás kapcsolata

A Cambridge-i Egyetem kiadásában 2022-ben jelent meg *Stefan Berger* professzor[1] historiográfiai témájú kötete, amelynek célja áttekintést adni a történetírás és a kollektív identitások (nemzet, osztály, etnikum, vallás, társadalmi nem) kialakításának főbb kapcsolati pontjairól. A szerző kutatásaiban központi helyet foglal el az identitás kérdésköre, különösen meghatározó a nemzet és a nemzeti identitás fogalmának értelmezése. Egyik legjelentősebb kutatói kezdeményezése – a *Writing the Nation* – a nemzet problematikájának a történetírásban elfoglalt helyét magyarázza. A Bochumi Ruhr-vidéki Egyetem professzora azért fordít hangsúlyt a fent említett kérdésre, mert véleménye szerint az 1980-as évektől kezdődően a nemzeti keretek közötti gondolkodás megerősödésének lehetünk szemtanúi.[2] A Stefan Berger és a Chris Lorenz által szerkesztett *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*[3] című kötet tárgyalja azt a jelenséget, amely szerint az eddig marginálisnak tekintett csoportok a nemzettel és egymással szemben jönnek létre igényt formálva a történetírásban a nemzethez hasonló pozícióra.

1 Stefan Berger a Bochumi Egyetem Társadalmi Mozgalmak Története Intézetének igazgatója, a Ruhr-vidéki Alapítvány elnöke. Kutatásaiban központi helyet foglal el a nacionalizmus és a nemzeti identitás problematikája, továbbá a történetírás, a történetelmélet kérdései. Tanulmányozza a társadalmi mozgalmakat is, különös figyelmet fordítva a munkásmozgalmak összehasonlító történetére, valamint a nehézipar és az ipari örökség kérdésköre is szerteágazó kutatási területének részét képezi. Vö: [http://www.unrest.eu/prof-stefan-berger/] [2023. 8. 28.] Stefan Berger professzor pályájáról lásd részletesebben az alábbi interjút: Erős Vilmos: Egy elkötelezett történész. Beszélgetés Stefan Bergerrel, a Bochumi Ruhr-vidéki Egyetem professzorával. *Aetas,* (2019) 34. évf. 2. sz. 120–124. o.

2 Vö: Erős Vilmos: A múlt mint történelem. Elmélkedések Stefan Berger könyve és a *Writing the Nation* sorozat kapcsán. *Aetas,* (2019) 34. évf. 2. sz. 163–172. o.

3 A kötet magyar nyelvű kétrészes ismertetése: Káli Róbert – Törő László Dávid: A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben. 1. rész: *Klió,* (2015) 24. évf. 1. sz. 28–4. o.; 2. rész: *Klió,* (2015) 24. évf. 2. sz. 3–10. o.

Stefan Berger *History and Identity* című könyve a fentebb csak vázlatosan említett témaköröket részletesen ismerteti. Tizenkét fejezeten keresztül vizsgálja a XX. század utolsó harmadának történetírói gyakorlatát, amelyek metszéspontja, hogy a vizsgálatuk tárgyához analitikusan közelítenek, elméletközpontúak, amelyekhez olykor más humántudományoktól vesznek át terminusokat és elméleti hátteret. Bevonnak olyan forrástípusokat, amelyek eddig a történészek érdeklődésén kívül álltak, például bírósági iratokat, inkvizíciós jegyzőkönyveket, egodokumentumokat, anyakönyveket, képzőművészeti alkotásokat. Az elmúlt negyven év történetírásával kapcsolatos vizsgálata – különösen a narrativista, konstruktivista és posztstrukturalista elméletek sokféleségének áttekintése – a kollektív identitások létrejöttére összpontosít.

A bevezető fejezetben Stefan Berger ismerteti az olvasóval a kötet célját, és áttekinti a tudománytörténet azon állomásait, amelyeket az utolsó negyven év történetírói irányzatainak szempontjából meghatározónak vél. A történetírás és a kollektív identitás építése már a felvilágosodás előtt is összekapcsolódott. A XVIII. századot megelőzően a történelem a teológia résztudományaként a vallási identitáshoz kötődött, majd a felvilágosodás hatására a vallástól fokozatosan távolodott, és a történetírás valamint a nemzeti identitás kialakulásának kapcsolata egyre nyilvánvalóbbá vált. Azonban ez a folyamat korántsem jelenti, hogy a nemzeti identitás kizárólagossá vált volna. A szerző foglalkozik azokkal a XX. századi társadalmi konfliktusokkal is, ahol a vallás kulcsfontosságú szerepet töltött be, így megkérdőjelezi azt a tézist, hogy a modernitás korában progresszív szekularizáció volt tapasztalható, amelyben a vallás egyre kevésbé játszott jelentős szerepet a politikai, társadalmi, kulturális folyamatokban.

A XIX. század a történettudomány intézményesülésének korszaka, amikor létrejöttek azok a közösségek, hálózatok, amelyek keretet biztosítottak a professzionális történetírásnak. A szerző önreflexióra törekedve már a bevezető fejezetben megfogalmazza a kötetben többször is visszatérő gondolatot, amely szerint a metodológiai – elméleti keretek szigora önmagában nem biztosítja, hogy a múltról mérvadóan („objektíven”) beszéljen a történész. Véleménye szerint

ennek oka abban keresendő, hogy számos tudományág akadémikusai, vagy az akadémiai diskurzuson kívül tevékenykedő szerzők továbbra is írtak olyan történelmet, amelyek olykor népszerűbbek voltak, és nagyobb hatást gyakoroltak, mint az akadémiai történetírás. A „hivatásos" történészek az előtérbe kerülésüket annak köszönhetik, hogy mind a hatalmi pozícióban lévők, mind az arra törekvők saját megítélésük érdekében keresték a kapcsolatot a nemzetépítő értelmiséggel. A nacionalista szemléletmód a második világháborúban elszenvedett veszteségek miatt elhagyta az európai történetírást. Ugyanakkor 1945 után is volt a történészeknek egy csoportja, akik küzdöttek a hagyományos nemzeti történelmi narratívák stabilizálásáért. A jó nemzeti hagyományok keresése – amelyekre a háború utáni nemzeti identitás építhető – csak részben járt sikerrel, és egyre növekvő kritikával találkozott (6. o.).

Az 1960-as évektől vált elfogadottabbá a nemzeti történelem kritikusabb szemlélete. Emellett Stefan Berger az ún. nyelvi fordulatot, azaz a posztmodernt is az értelmezés tárgyává teszi, amelyre a szerző *Jörn Rüsen* német történetfilozófus kozmopolita univerzalizmusával szemben kialakuló irányzatok összeségeként tekint.

Rüsen évtizedeket töltött a humanizmus egyetemes elméletének kidolgozásával, amely összeegyezteti az emberiség értékeit a kulturális diverzitással. A kozmopolita univerzalizmust (a nemzeti – etnikai merev értelmezési kereten túlmutató szemléletet) képviselte, továbbá a történettudomány szigorú módszertanát alkalmazta, és kritikusan fordult a posztsrukturalizmus, a narrativizmus, a konstruktivizmus és a posztkolonializmus felé. Végső soron azonban ezek a történetelméleti fejlemények megrendítették a történettudomány alapjait, és a teoretikusaik újragondolták a történetírás és az identitáskonstrukciók kapcsolatrendszerét.

Valamennyi irányzat kialakulását a nyelv iránti figyelem indította el, ezért a „diskurzuselemzés", a „nyelvi fordulat" kifejezések integrálódtak a történészek fogalmi apparátusába. A nyelv szerepének a felértékelődése mellett az irodalom- és a történettudomány egymáshoz való közelítése is jelentős a posztmodern irányzat képviselői körében. A folyamat részletgazdag bemutatását a könyvismertető ke-

retei nem teszik lehetővé, ugyanakkor Stefan Berger professzor értékeléséhez hűen a legmeghatározóbbnak vélt tudósok tevékenységét szeretném röviden áttekinteni.

Ahogyan a szerző is fogalmaz, *Hayden White* a történetírást az irodalomhoz hasonlító nézete a történelem, mint diszciplína tudományos természetének megkérdőjelezése. Véleménye szerint mivel a múlt a történészek által nem rekonstruálható, a kutató csak a múlt elbeszélésének a különböző módjai között választhat (13–14. o.). Jelen megállapítás a posztmodern egyik központi gondolatává vált.

A számos példa egyike a „*The History of Memory*" („Az emlékezettörténet") című fejezet, melyben Berger professzor Hayden White tevékenységének hatástörténeti jelentőségére hívja fel az olvasó figyelmét. *James Wertsch* szerint – akinek tevékenységére White biztosan hatást gyakorolt – a kollektív emlékezet nem más, mint *schematic narrative templates* (sematikus narratív sablonokon épültek fel), amelyek rendszerezik, strukturálják egyes csoportok emlékeit. A múlt eseményeit ezen sablonok keretein belül rögzítették. Ezentúl Wertsch a nemzeti kollektív emlékezettel és identitásteremtő szerepükkel kapcsolatban arról értekezik, hogy a nemzeti irodalom, a szokások, a politika és az eszmék, a társadalmak ezeken a sablonokon keresztül épültek fel (162–163. o.). (A nyelv és a társadalmi valóság múltbeli kapcsolatának komplexitására mutat, hogy a szerző a témát a „*The History of Concepts*" („A fogalomtörténet"/„A koncepciók története")[4] című fejezetben átfogóan tárgyalja.)

Hayden White munkásságában centrális helyet foglal el a nyelv és a narratíva múltat alkotó és rendszerező szerepének gondolata. Ezzel az értelmezéssel Stefan Berger rokonítja *Michel Foucault* elméletét, aki ragaszkodik ahhoz, hogy a történelem olyan diszkurzív konstrukció, amely maga is a múlt diszkurzív gyakorlatain alapul.

4 A fejezetcím eltérő fordításának az oka, hogy Stefan Berger – Michel de Certeau nyomán – a gyakorlat szempontjából közelít a fogalmak történetéhez, és egyes kifejezések jelentése között a kifejezést használó szempontjából különbséget tesz. Más egy szó jelentéstartalma, amikor az akadémiai diskurzus keretein belül *fogalomként* vagy a hétköznapi életben *koncepcióként* hangzik el az adott kifejezés. Vö.: Michel de Certeau: A történeti művelet. Ford.: Szekeres András. In.: In.: Benda Gyula – Szekeres András (Szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2007. 463–512. o.

A szerző White és Foucault elméletének hasonlóságát abban látja, ahogyan az előbb említett történetfilozófusok megkérdőjelezték a történetírás és az identitásalkotás esszenciális formái közötti kapcsolatot. Ugyanakkor Stefan Berger körültekintő elemzése az elméletek különbözőségére is kitér, különös érdeklődést mutatva a két kutató ismeretelmélettel kapcsolatos álláspontja iránt. White ahhoz a hagyományhoz tartozott, amely azt hangsúlyozta, hogy a történelmi tudás a múlt fejleményeinek megértésére épült, míg Foucault ezzel a megállapítással ellentétes pozíciót foglalt el, és nem hitt abban, hogy a történelmi ismeretek e fejlemények magyarázatát szolgálják (18–20., 318. o.).

Az említett narratívák – és a kötetben még számos elmélet – közös pontja, hogy a lezárás felé tartanak, van kezdetük, és végpontjuk a jövőben rejlik. *Mihail Bahtyin* azonban megkérdőjelezte a történelem ilyen jellegű lineáris felfogását. Véleménye szerint a történészi dialógus nem a múlt lezárásához, hanem az elmúlt események nyitottságának újbóli megerősítéséhez vezet. (Bahtyin a polifonikus megközelítését az irodalomtudomány területén dolgozta ki Dosztojevszkij regényeinek elemzésével, amelyet a *Dosztojevszkij poétikájának problémái*[5] című kötetben összegzett.)

Az imént vázolt folyamat részletes bemutatása a célja Stefan Berger *History and Identity* című könyvének, amelyben a szerző gazdag eszköztárral vezeti be az olvasót a történettudomány paradigmaváltásába, és a tudományterület kortárs kutatási területeibe. A kötet első három fejezete az 1960-as 1970-es években lezajló paradigmaváltást megelőző történetírói irányzatokat ismerteti. Stefan Berger professzor az új politikatörténetet, az új gazdaság- és társadalomtörténetet, valamint az új kultúrtörténetet elemzi historiográfiai szempontból. Ezt követően az 1980-as évek óta kialakult legfontosabb részterületeket mutatja be a szerző, kezdve a társadalmi nemek történetével (a magyar szakirodalomban gyakran inkább nőtörténet), majd a történeti antropológia, az emlékezettörténet, a fogalmak (koncepciók) történetéről ír. A vizuális fordulat, illetve az anyagi kultúra története – a materiális fordulat – is a szerző által körüljárt irányzat, egészen

5 Bahtyin, Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái.* Ford.: Könczöl Csaba – Szőke Katalin – Hetesi István – Horváth Géza. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

a történetírás transznacionális és összehasonlító megközelítéséig, a globális történelem közelmúltbeli sikereiig.

A „*The New Political History*" („Az új politikatörténet") című fejezetben a szerző visszatér ahhoz a történettudománytól sokáig nehezen elválasztható gondolathoz, miszerint a történészek legnemesebb feladatuknak tekintik az államok, a kormányok, és az államközi erőviszonyok történetének megírását, valamint rámutat hogy a politikaitörténetírás a nemzeti identitás építésével szorosan összefonódott. Ugyanakkor az első és a második világháborút követően az 1960-as és 1970-es években az irányzat kihívásokkal szembesült.

A diszciplínát érintő válságra hosszútávon is megoldást jelentettek az Annales iskola újszerű elméleti és módszertani keretei, hiszen a nemzet- és az államcentrikusságot, a nagy történelmi személyiségek kutatását felváltotta a politikai intézményrendszerek működése iránti érdeklődés, a hatalomgyakorlás sajátosságaira való összpontosítás. A politika az új politikatörténetben konfliktusok által vezérelt rendszerként jelent meg, amely sokféle politikai identitás halmazát hozza létre. A narrativitás- és a diskurzuselméletekre, a politika nyelvére – például Foucault hatására – a politikatörténészek sokkal nagyobb figyelmet fordítottak, amely arra késztette őket, hogy törekedjenek a nyelv hatalmi viszonyt reprezentáló és kollektív identitást alkotó szerepének magyarázatára. Stefan Berger Foucault kormányzásról alkotott elképzeléseit emeli ki, aki felhívta a figyelmet a politikára mint a kommunikációs tér befolyásolására igényt formáló hatalmi intézményre (38–43. o.). A politikatörténet-írás innovatív sajátossága az új elméleti és módszertani keretek alkalmazása, továbbá az új megközelítések mellett a historiográfus értékelése szerint az, hogy már nem kívánja alátámasztani a nemzeti identitást, így az irányzatnak volt lehetősége az újjáéledésre (56–57. o.).

Az 1960-as és 1970-es évek hasonlóan válságos időszakot jelentenek a társadalomtörténet-írás esetében mint amivel a politikatörténet-írás is szembesült. Stefan Berger professzor a kötet második, „*The New Social, Economic and Labour History*" („Az új társadalom-, gazdaság- és munkástörténet") című fejezetben arra fókuszál, hogy a társadalomtörténet – amelyre széles körben a politikatörténet

utódjaként tekintenek, és egyben a történelemírás legdominánsabb és legnépszerűbb formájaként – hogyan formálta a kollektív identitásokat. A társadalomtörténet-írás kezdeti sikerességének oka abban keresendő, hogy átfogóan és analitikus igényességgel érdeklődött mindenekelőtt a társadalmi, demográfiai és gazdasági folyamatok, valamint a különböző időpontokban és helyeken jelentkező konfliktusok iránt. A történészprofesszor éppen ezért ironikusnak nevezi, hogy a társadalomtörténet-írást egyre több kritika érte, amelyeknek egyike volt a politikatörténészek felől az állítólagos strukturalista determinizmusuk. A marxista történészek egyik prominens alakja, *Tony Judt* kritikája szerint a társadalomtörténészek összetévesztik a módszert az elmélettel, illetve a társadalomban való létezést statisztikákra és a modernizációra redukálják. A társadalomtörténet egyik fontos vonulatát valóban erősen befolyásolták a *Talcott Parson* és tanítványai által kialakított modernizációs elméletek, amelynek bázisát a (vallás)szociológia egyik klasszikusának, *Max Weber*nek a munkái jelentették. A weberiánus elmélettel szembeni kritikus pozíció oka[6], hogy alábecsüli az emberi cselekvést (65–67. o.).

A gazdaságtörténet válsága majd átalakulása összefüggésben áll azzal a módszertani változással, amely a gazdasági kérdések értelmezését főként a matematikával és a statisztikával való kooperációban látta. Ennek eredményeként a gazdaságtörténet eltávolodott a „hagyományos" történetírói gyakorlattól, és résztudománnyá vált. Stefan Berger professzor idézi Michel de Certeau észrevételét, amely szerint a történetírásban a számszerűsítés mindenekelőtt az objektivitás illúziójának megteremtését szolgálta (68. o.). A gazdaságtörténet elmozdult a humántudományoktól, és a nyelvhasználat, valamint a fogalmak meglehetősen reflektálatlanok voltak, a történetírás aspektusából egyre régimódibbnak tűnt, amelyben az ember aligha szerepelhetett cselekvőként.

A történelmet „alulról szemlélő" történészek annak érdekében, hogy megtalálják a kapcsolatot a mindennapi élettel, az *oral history* felé (a szóbeli történelemhez) fordultak, mert a hétköznapi tapasz-

6 A weberiánus elmélet magyarországi kutatásokon alapuló cáfolatára lásd: Molnár Attila Károly: *A protestáns etika Magyarországon*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021. 173–194. o.

talatok visszaszerzéséhez szükséges források megtalálásának lehetőségét látták benne. A mindennapi élet interpretációja – elsősorban a *Clifford Geertz* nevével fémjelzett sűrű leírás gyakorlata miatt – a történeti antropológia résztudományává vált. („A történeti antropológia" című fejezet ismertetésénél a mindennapi élet felé fordulás fontosságára, és az ehhez szükséges új források bevonásának jelentőségére vissza fogok térni, hiszen a történelem és az antropológia összefonódása tudománytörténeti és módszertani szempontból egyaránt figyelmet érdemel.)

A hétköznapok kutatását tűzte ki célul a munkástörténet-írás is, amely a marxi társadalmat leíró elméletekhez több szállal is kötődött, összefüggést keresett – a marxi terminussal élve – az osztályhoz való tartozás, a gazdasági folyamatok változása és az identitás között. A szerző külön fejezetben foglalkozik a társadalmi nemek történetével, amelyben – egyéb kutatási témák mellett – visszatér a munkástörténet-írás eredményeire is. Körüljárja azt a problémát is, amely szerint a nőjogi mozgalmak XX. századi sikeressége elválaszthatatlan a termelésben betöltött szerepüktől. A munkás- és a társadalmi nemek történetével foglalkozó történészek megállapították, hogy az osztályidentitás nemcsak a nemi hovatartozás, hanem az etnikai hovatartozás szerint is kialakulhatott. Az etnikai különbségek nehezítették az osztályszolidaritás létrejöttét, mivel az összetartó fehér munkásosztály gyakran megvédte kiváltságait a nem fehér munkástársakkal szemben (76–77., 116–119. o.).

A „*The New Cultural History*" (Az új kultúrtörténet") című fejezetben Stefan Berger *Tracey Loughran* gondolatához kapcsolódik, és az 1980-as években kialakuló történetírás irányzatainak (társadalmi nemek története, történeti antropológia… stb.) előzményeként értékeli, ugyanakkor a fejezetben törekszik arra, hogy elkülönítse a századvégi történetírás főbb érdeklődési területeitől.

A kultúrtörténet-írás bemutatását Stefan Berger a kötetben igen gyakran visszatérő gondolatra építve kezdi, és rögzíti, hogy az új kultúrtörténet és a narrativizmus, valamint a diskurzuselemzés viszonya a történetírás és a nemzeti identitásformálás kapcsolatának dekonstrukciójához és ennek eredményeként önreflektívebb gondolkodásmódhoz vezetett.

Metodológiai szempontból a kultúrtörténettel foglalkozó történészek *Wilhelm Diltheyt* tekintik irányadó szerzőnek, aki a hermeneutikai megközelítését a megértésre, nem pedig a magyarázatra építette (83. o.). Az irányzat képviselői közül *Anna Green* konklúzióját is az irányzat meghatározó pontjának tekinti Stefan Berger, hiszen egyike azon kutatóknak, aki a kultúra történetében kereste az egyén(iség) helyét. Ugyanakkor Green is kifejti, hogy természetesen minden egyéniség mindig konstrukció, hiszen az individualitás egy diszkurzív mező szerves része, ahol az egyén egy adott szituáció keretein belül nyilvánul meg (93. o.). Éppen ezért a kultúrtörténet-írás képviselői az identitásépítés helyett az identitás dekonstruálóiként, önreflexióra törekedve végzik kutatásaikat a szerző konklúziója szerint. Ugyanakkor az irányzat hatástörténete felé fordulva megjegyzi, hogy kialakultak a történetírásnak olyan területei is, amelyek a kultúrtörténet alaptéziseihez visszanyúltak, de ezzel párhuzamosan a kollektív identitás építéséhez, vagy legalább is a formálásához hozzájárultak (103. o.). Például a társadalmi nemek története esetében – amely sok szállal kötődik a kultúrtörténethez – ellentmondásos az identitás(de) konstruálás problémaköre. Egyaránt létezik a XX. században a nemi szerepek átalakulásának jelensége – így a szerző szerint – az identitások merev határainak bizonyos fokú változása, ugyanakkor szintén a XX. században zajlott le a női identitás megerősödése (118–122., 126–127. o.).

A történettudomány „kulturális fordulatához" hasonlóan Berger professzor a „vizuális fordulatot" szintén releváns folyamatként értékeli az identitáskoncepciók értelmezése szempontjából. A „*The Visual Turn*" („A vizuális fordulat") című fejezetben a historiográfus részletesen bemutatja, hogy az irányzat képviselői hogyan járultak hozzá a nemzeti, osztály-, faji/etnikai, vallási és nemi identitásokról szóló elképzelések átalakulásához, akár a dekonstruálásához is.

A vizuális történészek célja az volt, hogy rekonstruálják a sokféle látásmódot, és azt, hogy az eltérő nézőpontok hogyan kapcsolódnak egymáshoz, valamint az egyes társadalmi és kulturális identitásokhoz. A végtelen számú látószög annak a bizonyítéka, hogy az identitás nem egységes, és nem lehet rögzíteni a képeken keresztül. Így

jelentős mértékben hozzájárultak a történetírás és a kollektív identitásképződések esszenciális formái közötti kapcsolat árnyalásához.

A „*The History of Material Culture*" („Az anyagi kultúra története") című fejezetben az identitás kérdésköre az előbbiekhez hasonlóan problematikus. A fejezet egyik alapgondolatát Stefan Berger a kultúrtörténetről és a történeti antropológiáról szóló fejezetekben is érintette (244., 259. o.). Amennyiben a környezethez való alkalmazkodás teszi a kultúra hordozóit azzá, akikként a történész „találkozik" velük, akkor nincs értelme történelmi narratívákat alkotni a változatlan(nak hitt) identitásokról, mivel kölcsönviszonyban vannak a változó környezeti tényezőkkel.

Az anyagi kultúra kutatóihoz hasonlóan a történeti antropológusok érdeklődésében is centrális helyet foglal el a tárgyak vizsgálata, és elsősorban arra a kérdésre keresik a választ, hogy milyen jelentéstartalma volt a használója számára. A „*Historical Anthropology*" („Történeti antropológia") fejezetben a szerző a kötet minden fejezetére jellemző alapossággal mutatja be az irányzat (eszme)történeti előzményeit. Az 1960-as években Nyugat-Európában a neomarxizmus reneszánszát élte, képviselői igyekeztek az általuk hátrányos helyzetűnek tekintett „osztályok" történetének megismerésére, amelyek ekkor hiányoztak a történelemkönyvek lapjairól. A *microstoria* Olaszországban, az *Alltagsgeschichte* Németországban és számos párhuzamos folyamat ennek az érdeklődésnek köszönhető. Foucault munkássága a történeti antropológia esetében is megkerülhetetlen, hiszen szerteágazó kutatási területeinek egyike a hatalom és a hatalmat gyakorlók hatása a hétköznapi emberek vagy a marginalizált közösségek és egyének életére. Szintén foglalkoztatta, hogy a hatalom jelenléte hogyan befolyásolja egy csoport tagjainak személyközi kapcsolatait.

Módszertani szempontból a történeti antropológia érthető módon főként az antropológiától kölcsönzött eszköztárral és fogalmakkal közelít vizsgálatának tárgyához, külön kiemelendő az interpretív/szimbolikus antropológia képviselőjének, *Clifford Geertz*nek a „sűrű leírása". Az Annales iskola alapítói (*Lucien Febvre, Marc Bloch*) és a második világháborút követően a folyóirat harmadik generációja

szintén kiemelt figyelmet tanúsított az antropológia iránt, a mentalitás vizsgálatával együtt. *Norbert Elias* szociológus, közép- és koraújkor kutató civilizációelmélete – amely a *Talcott Parson* nevével fémjelzett modernizációelmélettel ellentétes elemzése a társadalmi változásoknak – szintén nagy hatással volt az irányzatra.

A történeti antropológusok munkáinak ismertetésekor a szerző nagy hangsúlyt fordít az egykori gyarmatokról szóló szerzők munkáira, ennek oka pedig összefüggésben áll az antropológia eredeti alapkérdésével, azzal, hogy mi a kulturális diverzitás oka, ha az ember egy közös fajtól ered. Az antropológiai kutatások a XIX. században az Európán kívüli társadalmakra irányultak, ennek eredményeként a történeti antropológusoknak is a látóterébe kerültek a „nem nyugati" társadalmak. A történelem antropológiai megközelítései rámutattak a múltbeli (európai és azon kívüli) kultúrák megértésének korlátozottságára, és élesebbé tették a múlt és a jelen közötti különbségeket, valamint az irányzat képviselői megállapították, hogy nincs olyan múltbeli kollektív identitás, amely közvetlenül tapasztalható volna a jelenben.

A kötetben a szerző többször is ír a nyugat-európai történetírói gyakorlat és a gyarmatosítás kapcsolatáról, valamint a sokáig létező eurocentrikus szemléletet meghaladó, az Európán kívüli kontinensek történelme, kultúrái, társadalmai iránti fokozott figyelemről. A téma nemcsak a történeti antropológusokat foglalkoztatja, a „*Transnational, Comparative and Global History*" („Transznacionális, összehasonlító és globális történelem") című fejezetben a szerző egyaránt leírja az irányzat múltbeli és kortárs folyamatokkal kapcsolatos kérdésfeltevéseit.

Stefan Berger a *History and Identity* című kötet zárósoraiban idézi *Andrew Zimmermann* elmélkedését a történelem, az elmélet és a költészet összefüggéséről, aki Heideggert követve azt állította, hogy az írás és a gondolkodás mindig inkább a versírással, mintsem az igazolással, az igazság megállapításával függ össze (309. o.). A kötet egyik legfőbb erénye véleményem szerint, hogy a szerző a kötetben az „objektív igazságok" megfogalmazására való törekvés helyett a célul kitűzött önreflexiót kiválóan megvalósította, és átfogó képet

adott az egyes résztudományok eszmetörténeti előzményeiről, módszertani eljárásairól, és a történettudományban betöltött szerepükről. Emellett a sokszínű, egymással párhuzamosan jelen lévő, olykor egymást kiegészítő történetírói irányzatok gazdag szakirodalmi hivatkozásokkal, nyolcvan oldalas bibliográfiával ellátott interpretációja hosszú távon támpontot ad historiográfiai kutatásokhoz.

Berger, Stefan: *History and Identity. How Historical Theory Shapes Historical Practice* (Történelem és identitás. Miként alakítja a történetelmélet a történetírói gyakorlatot). Cambridge, Cambridge University Press, 2022. 493 o.

Kádár Anna Katalin

E számunk szerzői

Botha-Lőrincz Adrienn PhD hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Demeter Gábor PhD habil. tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, TTI
Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője,
Kádár Anna Katalin történelem-néprajz szakos egyetemi hallgató, DE
Kárbin Ákos tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Molnár Gyöngy Krisztina PhD hallgató, ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Művelődéstörténeti Program
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Reszler Gábor PhD ny. főiskolai tanár, NYE
Szekeres Csilla PhD docens, DE Történelmi Intézet
Tayler, Nicholas Paul PhD hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

(*Rövidítések*: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE: Eötvös Loránd Tudományegyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola, ma NYE: Nyíregyházi Egyetem; TTI: Történettudományi Intézet)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség